

Milli Mücadele Başlarında Bir Devlet Adamı: Van Valisi Haydar (Vaner) Bey*

*A Statesman At The Beginning Of The National Movement: Haydar (Vaner)
Bey, Governor Of Van Province*

*Mustafa SARI***

Özet

Osmanlı Devleti'nin değişik şehirlerinde mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulunan Haydar Bey, 17 Mart 1918 tarihinde, Rus ve Ermeni işgali altındaki Van'a vali olarak atandı. 6 Nisan'da da Türk birlikleri Van'ı işgalden kurtardılar. Ancak üç yıl boyunca Rus ve Ermeni işgalinde bulunan Van'dan, 100.000'i aşkın Müslüman şehri terk etmişti. Şehir harabeye dönüşmüştü. Van'da, Türk idaresini tekrar kurmaya çalışan Vali Haydar Bey'i zorlu görevler bekliyordu. Haydar Bey, öncelikle bölgedeki asayişini temin ederek, devam eden askerî harekâta yardımcı olacaktı. Ardından Van'ın idari durumunu düzenleyerek, perişan durumdaki ahalinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışacaktı. Haydar Bey'in diğer bir görevi, Rusların çekilmesinden sonra bölgeye yerleşmeye çalışan İngilizlerin, Ermenileri, Nasturileri ve Kürt aşiretlerini kışkırtmasını önlemektir. Tüm bu görevlerin yanında Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Millî Mücadele'ye destek sağlamak belki de Haydar Bey'in en önemli göreviydi. Bu görevleri başarı ile yerine getiren Haydar Bey, İngilizlerin baskısı sonucunda, Osmanlı Hükümeti tarafından 29 Temmuz 1919 valilik görevinden azledildi. Haydar Bey, Van valisi olarak görev yaptığı bir 1,5 boyunca yöre halkının özlediği bir devlet adamı profili çizmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haydar (Vaner) Bey, Van Vilayeti, Ermeniler, Nasturiler

Abstract

Haydar Beg, who served as governor and *mutasarrıflık* (the local government of *sancak*) in various provinces of Ottoman State, was appointed as governor (*vali*) of Van Province occupied Russian and Armenians on March 17, 1918. Van was rescued by the Turkish troops on April 6, 1918. During three years of the Russian and Armenian administration, while more than 100.000 Muslims left the city, their houses in the city were completely destroyed. Governor Haydar Beg, who tried to re-establish Turkish administration, had many difficult duties. He should ensure peace and help military operations. Then, he should overcome the needs of miserable population and

* Bu çalışma, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ'nin danışmanlığında yapılan "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey" adlı yüksek lisans tezinin bir bölümünün düzenlenmiş halidir (Mustafa Sarı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2005).

** Yrd.Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi – Sakarya

reconstruction of the city. One of the duties of Haydar Beg that he should prevent the activities of the British over the Armenians, the Nestorians and the Kurdish tribes after the withdrawal of the Russians. The most important duty of Haydar Beg that he should support the National Movement, which shaped around Mustafa Kemal Pasha in Anatolia. As a result of the British compulsion, the Ottoman government discharged Haydar Beg who carried out these duties successfully, his post as governor of the Van Province in 29 July 1919. Haydar Beg, during 1,5 years in the office of the Governor of Van Province, has been drawn as a missed statesman at the eyes of the people of the city.

Key Words: Haydar (Vaner) Beg, Van Province, Armenians, Nestorians

Giriş

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde önemli devlet adamlarından biri olan Haydar (Vaner) Bey¹, Karadağ sınırları içerisinde bulunan Potgoriçaşehrinde 22 Nisan 1873 tarihinde doğdu². Eğitim hayatına İşkodra'da Mebâdi-i Ulum'da (İlkokul) başladı. Bu okulu başarı ile bitirdikten sonra sırasıyla Musul Mekteb-i Rüşdiyesi, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane-i İdadi ve Âli kısımlarında eğitimine devam etti. 14 Temmuz 1889'da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den âlâ derecesiyle mezun olan Haydar Bey³, memuriyet hayatına Van Vilayeti Maiyet Memuru olarak başladı⁴.

18 Nisan 1901 tarihinde Van Vilayeti'ne bağlı Hakkâri Sancağı'nın merkez kazası olan Çölemerik Kazası Kaymakamlığı'na tayin olan Haydar Bey⁵, bu vazifeden sonra sırasıyla 24 Aralık 1904 tarihinde Gevar Kazası Kaymakamlığı'na⁶, 1 Ocak 1906 tarihinde Van Vilayeti Şıtak (Çatak) Kazası Kaymakamlığı'na⁷, 29 Aralık 1907 tarihinde Kosova Vilâyeti'nin Metroviçe Kazası Kaymakamlığı'na⁸ tayin edildi. 28 Ağustos 1909'da Makedonya

¹ Haydar Bey, nüfus kaydında sadece Haydar Vaner ismini kullanmasına rağmen, BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ve TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Arşivi'nde, Haydar Hilmi olarak kayıtlıdır (BOA, DH (Dâhiliye Nezareti).SAİD (Sicil-i Ahval Defterleri), 92/359; TBMM Arşivi, D (Dosya): 427).

² Haydar Bey'in doğum tarihi kaynaklarda farklı olarak verilmektedir. Ali Çankaya Haydar Bey'in doğum tarihini 23 Nisan 1873 (10 Nisan 1289) olarak belirtmiştir (Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. III, Ankara, 1968, s. 814). Sicil-i Ahval Defteri'nde "...290 sene-i hicrisinde, sene-i maliye 289 Potgurca Kasabasında tevellüd ettiği..." ibaresi vardır (BOA, DH.SAİD, 92/359). Fahri Çoker sadece 1291 yılını vermiştir (Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, c. III., Ankara 1995, s. 959). Haydar Bey'in TBMM'ye kendisinin verdiği özgeçmişinde ise 23 Nisan 1289 tarihinde doğduğu yazılıdır. Fakat bu kaynakların hiçbirisi Haydar Bey'in doğum tarihini tam doğrusunu vermemektedir. Ali Çankaya, Rumî 10 Nisan 1289 tarihi miladî olarak 23 Nisan 1873'e olarak vermesine rağmen, bu tarihin doğrusu 22 Nisan 1873 olmalıdır. Çünkü 1900 tarihinden önce Rumî ile Miladî takvim arasındaki gün farkı 12'dir. Yine aynı şekilde Haydar Bey özgeçmişinde 23 Nisan 1289 tarihini vermiştir. Haydar Bey de muhtemelen 12 günlük farkı 13 gün olarak algılamış, ayrıca günü Miladî, yılı ise Rumî vermiştir. Bu nedenlerle, Haydar Bey'in doğduğu tarih 22 Nisan 1873'tür.

³ BOA, DH.SAİD, 92/ 359; Çankaya, *a.g.e.*, c. III, s. 814; Çoker, *a.g.e.*, c. III, s. 959.

⁴ Bu atanma tarihi kaynaklarda farklı bir şekilde verilmektedir. Sicil-i Ahval'de 14 Temmuz 1315 yani 26 Temmuz 1899 (BOA, DH.SAİD, 92/ 359); Ali Çankaya ise Eylül 1899 (Çankaya, *a.g.e.*, c. III, s. 814), TBMM'deki özgeçmişinde sadece yıl 1315 yani 1899 tarihi verilmiştir (TBMM Arşivi, D: 427); Fahri Çoker 30 Temmuz 1899 (Çoker, *a.g.e.*, c. III, s 959); İçişleri Bakanlığı Arşivi'nde ise 17 Temmuz 1315 yani 29 Temmuz 1899 tarihinde atandığı belirtilmektedir (İBA (İçişleri Bakanlığı Arşivi), D: 1240).

⁵ BOA, DH.SAİD, 92/ 359; İBA, D: 1240.

⁶ BOA, A.MKT.MHM (Sadaret MektubüMühimme Kalemi Evrakı), 685/ 55; BOA, DH.SAİD, 92/ 359; İBA, D: 1240.

⁷ BOA, DH.SAİD, 92/ 359; BOA, A.MKT.MHM, 685/ 76; İBA, D: 1240.

⁸ ESA (Emekli Sandığı Arşivi), D: VH000387-257461; BOA, DH.SAİD, 92/ 360.

sınırları içerisinde Üsküp yakınlarındaki Köprülü Kazası Kaymakamlığı'na tayin edildiyse de⁹ bu göreve başlamadan, 8 Eylül 1909'da Mülkiye Müfettişliği vazifesine getirildi¹⁰.

Mülkiye Müfettişliği görevinde yaklaşık dört yıl kalan Haydar Bey, Edirne Vilayeti'ne bağlı Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı'na 23 Eylül 1913 tarihinde mutasarrıf olarak atandı¹¹. 10 Haziran 1914 tarihinde Maraş Mutasarrıflığı'na tayin edilen¹² Haydar Bey, bu görevde on dört gün kaldıktan sonra 24 Temmuz 1914 tarihinde Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne atandı.¹³ Fakat lüzum gereği 6 Temmuz 1914 tarihinde tekrar Maraş Mutasarrıflığı'na tayin edildi¹⁴. 30 Kasım 1914 tarihinde ise Urfa Mutasarrıflığı'na becayişle nakledildi¹⁵.

Haydar Bey, mutasarrıflık vazifelerinden sonra, 24 Şubat 1915'te Musul Valiliği'ne¹⁶, 12 Eylül 1917'de Bitlis Valiliği'ne¹⁷, 31 Aralık 1917'de de Diyarbakır Valiliği'ne¹⁸ ve nihayet 17 Mart 1918 tarihinde Van Vilayeti'ne tayin edildi¹⁹.

XX. yüzyıl başlarında Van Vilayeti'nin yüzölçümü 47.700 km² olup vilayet, Van merkez ve Hakkari Sancağı'ndan meydana gelmekteydi²⁰. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti nüfus sayımına göre vilayetin toplam nüfusu 259.141'di. Bu nüfusun 179.380'ini Müslümanlar, 67.792'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. Müslüman ve Ermenilerin dışında vilayette 1 Rum, 1.383 Yahudi, 1.128 Keldani, 8.091 Nasturi ve 1.366 Yezidi yaşamaktaydı²¹. Bu rakamlar resmî verilerdi. Ayrıca sicile geçmemiş ve daha çok konargöçer aşiretlere mensup 122.370 Müslüman, 33.909 Nasturi ve 2.122 diğer unsurları içeren nüfusun varlığı tahmin edilmektedir. Bu kayıtsız nüfus da dâhil edildiğinde Van Vilayeti'nin toplam nüfusu 417.442'ye ulaşmaktaydı²². Böylece toplam Müslüman sayısı 301.750'e, Nasturiler ise 35.275'e çıkmaktadır. Bu hesaplamalara göre vilayetin %72'si Müslüman, %16'sı Ermeni, %8'i de Nasturi nüfustan meydana gelmekteydi.

⁹ İBA, D: 1240; BOA, DH.MUİ, 5-1/ 16.

¹⁰ BOA, DH.SAİD, 92/ 360; ESA, D: VH000387-257461.

¹¹ İBA, D: 1240.

¹² BOA, BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası).VGG (Vilayet Gelen Giden Defteri), 321784.

¹³ BOA, BEO.VGG, 322020.

¹⁴ BOA, BEO.VGG, 322253 İBA, D: 1240; BOA, DH.SAİD, 180/173.

¹⁵ BOA, BEO.VGG, 324244; ESA, D: VH000387-257461.

¹⁶ BOA, MV (Meclis-i Vükelâ Mazbataları), 238/ 58 (24 Şubat 1915); ESA, D: VH000387-257461.

¹⁷ BOA, MV, 248/ 11; BOA, BEO.VGG, 336232; ESA, D: VH000387-257461.

¹⁸ BOA, BEO.VGG, 337294; İBA, D: 1240; BOA, MV, 248/ 68.

¹⁹ BOA, MV, 249/ 50; BOA, BEO.VGG, 338045. Şifre Kalemi'ne göre Haydar Bey'in Van Vilayeti'ne tayini 19 Mart 1918'te gerçekleşmişti (BOA, DH.ŞFR (Şifre Kalemi), 85/ 195). Haydar Bey, bu görevinden 12.500 kuruş maaş alacaktı (İBA, D: 1240).

²⁰ Van Merkez Sancağı; Erciş, Çatak, Adilcevaz, Gevaş kazalarından Hakkari Sancağı ise Çölemerik, Mahmudiye, Şemdinan, Gevar ve Hoşab kazalarından oluşmaktadır. Vilayet yukarıda belirtilen 2 sancak, 9 kazanın dışında 13 nahiyeye ve 1.574 köyden oluşmaktaydı (Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, 1907, s. 213).

²¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu - Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s. 220-221.

²² Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul, (t.y.), s. 262-263.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı harbe girmesi üzerine Ermeniler, Van üzerindeki emellerinin gerçekleşme zamanının geldiğine kanaat getirdiler. Ruslar da Ermenileri kışkırttı. Bu sebeple oluşturulan gönüllü Ermeni birlikleri, Rus ordusuna öncülük ederek Van'ın Rusların eline geçmesini sağladı²³. Ruslar da bunun karşılığı olarak 20 Mayıs 1915'te Van'a girdiklerinde Ermeni Aram Manukyan'ı vali yaptılar²⁴. Ermeni-Rus idaresi altında vilayetteki Müslümanların birçoğu öldürülmüş, Van ve çevresinden tahmini olarak Diyarbakır'a 100.000'e yakın, Mamuratülaziz'e ise 30.000 civarında Müslüman göç etmişti²⁵. JustinMcCarthy, 1912-1922 yılları arasında vilayetteki Müslümanların kaybını 194.167 olarak vermektedir. McCarthy, bu rakamı şu sözlerle açıklamaktadır: “*Bundan daha fazla sayıda insan öldü; ama doğumlar ve dışarıdan bunları (o fazla ölümleri) nüfus sayısında dengeledi*”²⁶.

1917'de Rusya'da meydana gelen ihtilallerden sonra 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'na göre Ruslar, Doğu Anadolu'yu boşaltmayı kabul etmişlerdi²⁷. Böylece Rus birlikleri Mart 1918'de Van'ı boşaltmaya başlamışlar, fakat silah ve mühimmatlarının önemli bir kısmını antlaşmaya aykırı olarak Ermenilere ve Nasturilere bırakmışlardı. Ruslar çekildiği sırada, Van ve çevresinde 15.000'e yakın silahlı Ermeni bulunuyordu²⁸. Rusların Van'ı tahliye etmesi ile Haydar Bey'in Van Vilayeti'ne atanması aynı döneme denk gelmektedir.

Haydar Bey, Van'a tayin edilir edilmez Van'ın kurtarılması için IV. Kolordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa ile irtibata geçmiş, bölge hakkında bilgi alışverişinde bulunmuştu. Ali İhsan Paşa da birliklerine Van ve çevresini Ermenilerden kurtarılması emrini vermişti. Bu emir üzerine Türk ordusu 23 Mart'ta Malazgirt ve Adilcevaz'ı²⁹, 3 Nisan'da

²³ Haluk Selvi, “Milli Mücadele'de Van'da Valiler Sorunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 136, Şubat 2002, s. 120; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 206.

²⁴ JustinMcCarthy, v.d. *TheArmenianRebellion At Van*, TheUniversity of UtahPress, Salt Lake City, 2006, s. 216; ErgünözAkçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, İstanbul, 1994, s. 198; Enver Konukçu, “Van'ın Ermeniler Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 22.

²⁵ JustinMcCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 265.

²⁶ JustinMcCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar, 1998, İstanbul, s. 142. McCarthy'in verdiği rakam 1912-1922 yıllarını kapsamına rağmen bu sayının büyük çoğunluğunun 1915-1918 yılları arasına aittir. Bunun dışında Van Vilayeti'nden başka mahallere göç eden Müslümanlardan ölenler var ise bunların da bu rakama eklendiği göz önünde bulundurulmalıdır.

²⁷ BOA, AFTE (Ali Fuat Türkgeldi Evrakı), 6/49; *Düstur*, Tertib-i Sâni, c. X, 1928, s. 407-412; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. III/4-3, Ankara, 1991, s. 418-420; *Dokümentü Vneşney Politiki SSSR*, c. I, Moskva, 1957, belge no: 82, s. 199-204; *Caucasian Boundaries: Documents and Maps (1802-1946)*, Ed. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition, 1996, s. 464. *The Manchester Guardian*, 5 Mart 1918, s. 5; *The Times*, 5 Mart 1918, n. 41729, s. 6; *The Times*, 6 Mart 1918, n. 41730, s. 5; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1334/1918, n. 2386.

²⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı*, c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 451.

²⁹ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 472; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 202-203.

Erçiş'i³⁰, 4 Nisan'da Ernis (Ünseli) ve Vastan'ı (Gevaş)³¹, 5 Nisan'da ise Muradiye'yi geri aldı³². 6 Nisan'da da Türk birlikleri Van'a girdiler³³.

Üç yıl boyunca Rus-Ermeni işgali altında bulunan Van, böylece Türkler tarafından geri alındı. I. Dünya Savaşı sonunda Anadolu şehirleri içerisinde belki de en fazla harap olan Van'dı. Savaştan önce şehirdeki Müslüman hane sayısı 3.400 iken savaş sonunda bu sayı 4'e kadar düşmüştü. Ermeniler geri çekildiğinde Van, bir şehirden çok ilkçağdan kalma harabe bir kente benzemektedir. Savaştan önce 70.000 civarında olan Van merkez nüfusu, savaştan sonra 15.000'e kadar düşmüştü³⁴. Bunun dışında vilayetteki 200.000 Müslüman nüfusun öldüğü/öldürüldüğü ve yaklaşık 130.000 Müslüman nüfusun da diğer vilayetlere mülteci olarak gittikleri hatırlanmalıdır.

Van'ın kurtulmasından sonra Vali Haydar Bey'i çok zor görevler bekliyordu. Haydar Bey'in ilk görevi bölgedeki asayişin temin ederek devam eden askerî harekâta yardımcı olmaktı. Daha sonra Van'ın idari durumunu düzenleyerek perişan durumdaki ahalinin ihtiyaçlarını giderecek ve Van'ın yeniden yapılanmasını sağlayacaktı. Haydar Bey'in bir diğer görevi de Rusların çekilmesinden sonra bölgeye yerleşmeye çalışan İngilizlerin Ermenileri, Nasturileri ve Kürt aşiretlerini kışkırtmasını önlemektir. Bunların dışında belki de en önemlisi Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Millî Mücadele'ye destek olmaktı.

1. Van Bölgesinde Askerî Faaliyetler ve Asayiş Sorunu

Van, 6 Nisan 1918'te Ermenilerin elinden kurtarıldıktan sonra buradaki Ermeniler, Saray ve Hoşap üzerinden doğuya kaçmaya başladılar. Kaçan Ermenileri takip için Türk ileri harekâtı devam ettirilerek 14 Nisan'da Bayazıt³⁵, 16 Nisan'da ise Başkale, Deyr, Karakilise³⁶

³⁰Sabis, *a.g.e.*, c. IV, s. 206; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 472; *The Manchester Guardian*, 8 April 1918, s. 5; *Boston Daily Globe*, 8 April 1918, s. 8.

³¹Sabis, *a.g.e.*, c. IV, s. 1991:206-207; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 472.

³²*Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 466, 472, 476.

³³*İkdam*, 10 Nisan 1334/1918, n. 7603; *Tanin*, 9 Nisan 1334/1918, n. 3351; *Atı*, 9 Nisan 1334/1918, n. 99; *Tasvir-i Efkâr*, 10 Nisan 1334/1918, n. 2420; NA (The National Archives of the United Kingdom), WO (War Office), 106/6239; FO (Foreign Office) 3371/ 3335, 130177, TheTurko-GermanAdvanceintoTheCaucasusreportedbyWar Office; Sabis, *a.g.e.*, c. IV, s. 208; *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 491; E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, c. III, İstanbul, 1938, s. 6. Van halkı da 9 Nisan 1918'de padişaha Van kurtulduğu için şükran telgrafi göndermişti (BOA, DH. KMS (Kalem-i Mahsus Müdüriyeti), 47/ 26).

³⁴JustinMcCarthy, *DeathandExile: theEthnicCleansing of OttomanMuslims, 1821-1922*, Princeton, New Jersey, 1995, s. 209, 270, 273; Haluk Selvi, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilâyet-i Şarkiyye'de Nüfus", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XVII, sayı: 50, Temmuz 2001, s. 317. Son yıllarda yapılan çalışmalarla Van'da öldürülen Müslümanlara ait toplu mezarlar ortaya çıkarılmıştı. Bunlar daha çok Van Merkez, Selim Bey, Erciş, Çatabayır ve Alaköy civarında idi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Azmi Süslü v.d., *ArmenianMassacres in Van, Bitlis, Muş and Kars InterviewwithWitnesses*, Ankara, 1999, s. 5; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 27-29.

³⁵*Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 491-492; Aysan, *a.g.e.*, c. III, s. 5.

³⁶*İkdam*, 21 Nisan 1334/1918, n. 7614; *Tasvir-i Efkâr*, 19 Nisan 1334/1918, n. 2429; *Sabah*, 19 Nisan 1334/1918, n. 10210; *Tanin*, 20 Nisan 1334/1918, n. 2362.

ve Saray³⁷ ele geçirildi. Böylece 1914 sınırına ulaşıldı. Güney istikametinde ise Hakkari bölgesi 22 Nisan'da alındı ve Van Vilayeti 23 Nisan 1918 tarihinde tamamen kurtarıldı³⁸.

Van ve civarından kaçan Ermeniler ile Nasturiler, Rumiye (Urmiye) gölünün batısında Hoy, Dilman, Salmas ve Rumiye civarına gelmişlerdi. Ermeniler, Rumiye ve Salmas havalisinde Müslüman halka zulüm ediyorlardı. Rumiye Müslümanları Ermeni vahşetine karşı Türk Hükümeti'nden yardım istemişlerdi³⁹. Ayrıca bunlar Musul için de bir tehdit oluşturuyordu. IV. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Paşa bu işe son vermek için 5. Piyade Fırkası'na Dilman'ı işgal etme vazifesi verdi. 17 ve 18 Mayıs'ta şiddetli taarruzlara rağmen Dilman alınamadı. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın kumandanı olduğu I. Kafkas Kolordusu'na IV. Kolordu'ya yardım emri verildi. Yapılan plana göre IV. Kolordu, Rumiye gölü batısını Ermeni kuvvetlerinden temizleyecek, ardından Rumiye gölünün doğusundaki Kuzey İran'ı ele geçirme harekâtında I. Kafkas Kolordusuna yardım edecekti⁴⁰. Haydar Bey de emrindeki birlikler ile birlikte bu harekâta katılacaktı. Ayrıca aşiretlerden de kuvvet toplayacaktı.

IV. Kolordu 8 Haziran 1918'de bir süvari bölüğü ile Tebriz'i, 36. Piyade Alayı da Sofyan'ı aldı. Ali İhsan Paşa, Haydar Bey'e 10 Haziran'a kadar maiyetinde bulunan mürettep tabur, kendisine bağlı olan cebel topları ve makineli tüfekler ile birlikte toplayacağı aşiret kuvvetleriyle Başkale'nin güneyinde toplanmasını emretmişti. Ali İhsan Paşa, 13 Haziran'da Dilman'ın alınması için 5. Fırka'ya, Rumiye'nin alınması için de 6. Fırka ile Vali Haydar Bey'e emir verdi⁴¹. Haydar Bey, maiyetindeki 4. Avcı Taburu, mahalli jandarma ve aşiretlerden mürekkep kuvvetler ile 19 Haziran'da hududu geçerek 20 Haziran'da Rumiye'nin kuzeybatısından Rumiye taarruzuna katılacaktı. Rumiye zapt edildikten sonra Haydar Bey geçici olarak 6. Fırka Kumandanı'nın emri altına girecekti⁴². Rumiye gölü batısındaki Ermeni kuvvetleri üzerinde kesin sonuç almak için 12. Piyade Tümeni'ne emir verilmiş, 19 Haziran'da Dilman'a girilmişti. Haydar Bey de müfrezesi ile birlikte Rumiye'ye 6 km kadar sokulmuş ise de 6. Fırka'nın çekilmesi üzerine yalnız kalmış ve neticede Rumiye ele geçirilememişti⁴³. Bundan sonra Vali Haydar Bey'e Rumiye'den Çehirbey Kale'ye giden yolu kapamak vazifesi verilmişti⁴⁴.

³⁷Sabah, 16 Nisan 1334/1918, n. 10207; Tanin, 16 Nisan 1334/1918, n. 3358.

³⁸BOA, DH. İ-UM, 20-18/ 12-40, lef: 1.

³⁹Aysan, a.g.e., c. III, s. 5, 6. Bu civarda toplanan Nasturi ve Ermenilerle Şakak Aşireti Reisi Simko (İsmail Ağa) da savaşmaktaydı. Simko, bu savaşında Nasturilerin ruhani liderini bir pusuya düşürerek öldürmüştü. Bu konu ileri de daha detaylı ele alınacaktır.

⁴⁰Kafkas Cephesi, c. II/2, s. 513-514, 528-529.

⁴¹Sabis, a.g.e., c. IV, s. 227, 231.

⁴²Sabis, a.g.e., c. IV, s. 232; Kafkas Cephesi, c. II/2, s. 531.

⁴³Aysan, a.g.e., c. III, s. 27; Kafkas Cephesi, c. II/2, s. 533. Dilman'ın işgali ile ele geçen toprakların idaresinin ordu tarafından yapılacağı Dâhiliye Nezareti tarafından Haydar Bey'e bildirilmişti (BOA, DH.İ-UM (İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti), 20-18/12-62, lef: 1/1, 2).

⁴⁴Sabis, a.g.e., c. IV, s. 254. Bu arada, Ermeni General Antranik komutasındaki Ermeni kuvvetleri de 24 Haziran'da Hoy'u işgal etmişti. Burada 10.000 kadar sayıya ulaşan Ermeniler güneye ilerleyerek İngiliz kuvvetleri ile birleşmek istiyorlardı. Durum tehlikeli bir hal almıştı. Bunun üzerine 12. Piyade Fırkası 2 alayını Hoy'a

29 Haziran 1918'de Şark Orduları Grubu Kumandanı Vehib Paşa istifa etmiş yerine VI. Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa tayin edilmişti. Halil Paşa'ya Batum-Tiflis-Bakü-Enzeli-Kazvin-Hemedan-Dizful-Şuster yolu ile Basra körfezine doğru ilerleyerek Irak ve İran'daki bütün İngiliz kuvvetlerini kuşatma emri verilmişti⁴⁵. Bu yeni planda Haydar Bey'in yer almadığı ve Van'a dönerek vilayet işleriyle yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Yeniden şekillenen Şark Orduları Grubu 20 Temmuz'da Nahçıvan'ı⁴⁶, 31 Temmuz'da Rumiye'yi⁴⁷, 14 Eylül'de Meyane'yi⁴⁸ ele geçirdi. Fakat 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalanmış ve Aralık 1918 itibari ile İran'ın kuzeyindeki Tebriz şehrindeki birlikler Dilman-Hoy-Culfa hattına doğru çekilmiş, buradan da Van ve Bayazıt taraflarına çekilmeye devam etmişlerdi⁴⁹. I. Kafkas Kolordusu'na bağlı 11. Kafkas Fırkası da Ermeni tehlikesi nedeniyle Van bölgesine gelmişti.

Burada şu bilgiyi hatırlamakta yarar vardır. 14 Eylül 1918'de teşkil edilen Batum Vilayeti'ne askerî bölgelerde görev yapmış bir valinin atanması istenildiğinden⁵⁰, Haydar Bey, gerek I. Dünya Savaşı sırasında Musul Valiliği dönemindeki Musul Grubu Kumandanlığı ve gerekse Van Valiliği sırasındaki askerî vazifeleri nedeniyle, 3 Ekim 1918'de Batum Valiliği'ne atanmıştı⁵¹. Fakat 3 gün sonra Haydar Bey'e gönderilen başka bir yazı ile onun Batum Valiliği'ne atanmasından vazgeçilmişti⁵². Haydar Bey böylece Van Valiliği'nde kalmıştı.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Van'a çekilen 11. Kafkas Fırkası'nın Van'ı Ermeni tehlikesinden korumasına rağmen, firkanın şehirden alınması düşünülüyordu. Bunun yanında vilayetin kendine ait jandarma sayısı oldukça azdı⁵³. Ayrıca Mütareke gereğince halkın elindeki silahlar toplatılıyordu. Haydar Bey, Ermeni saldırıları karşısında oluşabilecek güvenlik zafiyeti dolayısıyla, halkın elindeki silahların toplatılmamasını Harbiye Nezareti'nden istedi. Nezaret de Haydar Bey'in isteğine olumlu cevap verdi⁵⁴. Haydar Bey'in çabaları sonucunda Van bölgesinden alınmak istenen 11. Kafkas Fırkası'nın Bayazıt'ta kalması konusunda IX. Ordu'ya emir verilmişti⁵⁵. Bunun yanında Haydar Bey, vilayet dâhilinde asayişin temini için Harbiye Nezareti'nden gerekli birliklerin gönderilmesini istemişti⁵⁶.

Ordunun dışında Van vilayetinde jandarma teşkilatının da ikmaline çalışılmaktaydı. Bu doğrultuda 15 Mart 1919 tarihinde Van Jandarma Alayı Kumandanlığı'na Bitlis Jandarma

göndermiş ve sonunda Hoy Ermenilerden kurtarılmıştı (*Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 534; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri - Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da: 1935 de Akademide Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1936, s. 270).

⁴⁵ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 538.

⁴⁶ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 541; Aysan, *a.g.e.*, c. III, s. 35.

⁴⁷ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 542; Aysan, *a.g.e.*, c. III, s. 37-41; Çakmak, *a.g.e.*, s. 271.

⁴⁸ Aysan, *a.g.e.*, c. III, s. 48, 51; Çakmak, *a.g.e.*, s. 272.

⁴⁹ ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı) Arşivi, İSH (İstiklâl Harbi Koleksiyonu), K (Kutu): 9, G (Gömlek): 62, B (Belge): 2.

⁵⁰ BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 6.

⁵¹ BOA, BEO.NGG (Nezaret Gelen Giden), 935 (özet).

⁵² BOA, DH.ŞFR, 92/ 57.

⁵³ BOA, DH.ŞFR, 93/ 173.

⁵⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 266, G: 86, B: 1.

⁵⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 32, G: 43, B: 1-4; BOA, DH.ŞFR, 96/ 102.

⁵⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 45, G: 2, B: 1-2; ATASE Arşivi, İSH, K: 131, G: 42, B: 1-2.

Alayı Kumandanı Kaymakam Hacı Hüseyin Bey tayin edildi⁵⁷. Ayrıca Van Jandarma Alayı kadrosunun, yakalanan firarî askerlerden tamamlanması düşünülüyordu⁵⁸. Bu arada jandarmaya gönüllü de kaydedilebilecekti⁵⁹. Alınan önlemler neticesinde 13 Nisan 1919 tarihinde Van'da asayişin sağlanmış olduğu İstanbul'a bildirildi⁶⁰.

Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası'nın başka yere nakledilmesi Haziran 1919'da yeniden gündeme gelmişti. Bunun üzerine Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne 3 Haziran 1919'da Van'daki asayiş durumunu anlatan ve bu fırkanın kaldırılmaması gerektiğini belirten bir telgraf gönderdi⁶¹. Ayrıca Harbiye Nezareti'ne de bilgi verildi. Harbiye Nezareti de Haydar Bey'e bu konuda gösterdiği gayret için teşekkür ettikten sonra fırkanın yerinin değiştirilmeyeceğini belirtti⁶².

Van ve çevresinde asayişin muhafazası için Haydar Bey'in gösterdiği çaba, kendisinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflara yansıyor. Haydar Bey, 15 Haziran 1919 tarihli telgrafında Van Vilayeti'ni savunmaktan başka hiçbir düşüncesi olmadığını belirtirken⁶³, 16 Haziran 1919'da tarihinde gönderdiği diğer bir telgrafta ise kimseden yardım almasa da bölgesini müdafaa edeceğini ifade etmekteydi⁶⁴.

Bu arada, Van ve civarında Amerikalılar da faaliyetlerine devam ediyordu. Ağustos 1919'da Amerikalı bir yüzbaşının başkanlığında Amerikan Yardım Heyeti Diyarbakır'dan Van'a bir gezi düzenlemişti. Heyetin asıl vazifesi yolları, yerel arazi koşullarını görerek muhacirlerinin iskân ve işleri hakkında incelemelerde bulunmak idi. Heyet, asıl vazifelerinin dışında bölgedeki Ermeni varlığını da araştırmaya başlamıştı. Van'a gelen Amerikan heyeti Haydar Bey'in evinde de misafir olmuştu. Haydar Bey, bunu fırsat bilip, heyete isyanın ortaya çıkış sebebinin, Taşnak Komitesi'nin Van ve civarında yaptığı katliamlar olduğunu söylemiş ve delil olarak Ermenilerin yakıp yıktığı harabe halinde olan Van'ı göstermişti. Heyet de dikkatli bir şekilde incelemelerini rapor etmiş ve fotoğraflar çekmişti⁶⁵. Bu suretle Haydar Bey, yabancılar nezdinde Ermeni iddialarını çürüten ya da çürütmeye çalışan ilk Türk devlet adamlarından biri olmuştur.

⁵⁷ BOA, DH.ŞFR, 97/ 140.

⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, 97/ 269.

⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, 99/ 58. Ayrıca, Mayıs 1919 sonunda vilayet jandarmasının erzak ihtiyacı için XV. Kolordu'nun da onayı alınarak 11. Kafkas Fırkası tarafından karşılanmasına karar verilmişti (BOA, DH.ŞFR, 99/ 265).

⁶⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 88, G: 179, B: 1-2.

⁶¹ BOA, DH.KMS, 53-1/ 39, lef: 2; ATASE Arşivi, İSH, K: 190, G: 97, B: 1.

⁶² ATASE Arşivi, İSH, K: 190, G: 104, B: 1; BOA, DH.ŞFR, 100/ 47.

⁶³ BOA, DH.KMS, 53-1/ 66, lef: 2.

⁶⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 346, G: 134, B: 1-2.

⁶⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 101, G: 95, B: 1.

2. Van'da İktisadi Hayat: Van'ın Yeniden Yapılandırılması

Daha önce bahsedildiği gibi Van Vilayeti yaklaşık üç sene Rusların ve Ermenilerin elinde kalmıştı. Rus ve Ermeni işgali döneminde binlerce Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmişti. Yaklaşık 130.000 Müslüman da Van'dan başka vilayetlere göç etmişti. Ayrıca, Ermeniler Van'ı yakıp yıkmışlardı⁶⁶. Van'ın yeniden yapılanması için Haydar Bey'i çok zor günler bekliyordu. Bir yandan evlerin yeniden yapılması gerekirken, diğer yandan gelen mültecilerin iâşe problemini halletmek zorunda idi. Bu nedenlerden dolayı zaman kaybına tahammülü yoktu. Haydar Bey, 10 Nisan 1918'de (Van alındıktan sadece 4 gün sonra) Van'a geri dönen mülteciler için yemeklik tohum, zirai alet ve edevat için, bütçeden tahsisat ayrılmasını istemişti⁶⁷.

Haydar Bey, Van ve çevresinde incelemelerde bulunduktan sonra Dâhiliye Nezareti'ne 21 Nisan 1918'te gönderdiği telgrafında şehir merkezinde ve köylerdeki Müslümanlara ait evlerin Ermeniler tarafından tamamen yakılıp yıkıldığından bahsederek yapılacakları şu şekilde sıralamıştı: 1- Merkez vilayetine bağlı Erçek ve Havasor (Gürpınar) nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen ekilidir. Bu ekili araziler iyi korunur ve idare edilirse hem askere hem de ahaliye yeter. 2- Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bunların ürünlerinin tamamına devlet tarafından el konulacak ve bir kısmı gelecek mültecilere dağıtılacaktır. Müslümanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulâtı ise sahiplerine verilecektir. 3- Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkânsız olduğundan bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınması daha uygundur. 4- Van'a gelen mültecilerin iâşelerisüratle sağlanmalıdır⁶⁸. Haydar Bey, böylece Van'ın yeniden yapılanması için yapılması gerekenleri ortaya koymuştu.

Haydar Bey, Van'daki halk, memur ve jandarmaların iâşeleriyle yakından ilgilenmekteydi. Haydar Bey, kendi gayretleriyle Van'da toplanan erzaktan memurların ve jandarmaların iâşesinin temini yoluna gidilmesi hususunda 15 Mayıs 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden bir telgraf ile izin isteyerek gerekli izni aldı⁶⁹. Haydar Bey bunun dışında, Haziran başında Bitlis'e giderek oradaki Vanlı mültecilerin durumlarını yakından inceledi. 4 Haziran 1918'de ise Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Van'daki fakir halka parasız veya taksitle arazi satımını istedi⁷⁰.

Osmanlı Hükümeti de Van'ın yanında Erzurum, Trabzon, Bitlis gibi Rusların istilasına uğrayan vilayetlerin imarı için harekete geçti. Sadaret 6 Haziran 1918 tarihinde bir kararname

⁶⁶ 1 Kasım 1919'da Van'a gelen XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa savaştan önceki ve sonraki Van'ı şu şekilde tasvir ediyordu: "*Van harabeye dönmüş. Şehir tamamen yangın yeri. Bağlarda bir mahallede birkaç yüz halk var. Umumi Harp başında Ermenilerin Van'da İslamlara karşı katliam ve yangınlarını yerinde dinledim ve gördüm. Küçüklük zamanlarımı hazin hazin andım*" (Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 340).

⁶⁷ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-41.

⁶⁸ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-57, lef: 3.

⁶⁹ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-61, lef: 1/1, 2.

⁷⁰ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-107, lef: 1, 2, 3

yayınladı. Bu kararnamede şu kararlar alındı: 1- İstila edilmiş vilayetlerin ve harp nedeni ile hasara uğrayan mahallerin imarı için Maliye Nezareti bütçeye beş milyon lira ilave edecektir. 2- Gerek şahıslara gerek hükümete ait inşaatlara gerekli kereste ormanlardan sağlanacaktır. 3- Tahrip edilmiş olan mahallerin inşası için civar köylerden ahali peşin ücretler karşılığında çalıştırılacaklardır. 4- Eğer tahsis edilen bu para yetmezse gelecek sene bütçesinden ilave edilecektir⁷¹. Böylece Osmanlı Devleti bu vilayetlerin yeniden yapılanması sağlamış olacaktır.

Haydar Bey, Van'daki halkın durumunun iyileştirilmesi için çalışmalarına devam etmekteydi. Tarım işlerinde kullanmaları için çiftçilere 204 çift hayvan dağıttı.⁷² Haydar Bey ayrıca, 16 Ekim 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, ordudan fazla kalacak hayvanların satılmamasını ve bunların ahaliye zirai işlerde kullanması için dağıtılmasını istemişti⁷³. Bunun dışında Haydar Bey, Van halkının vergi ve rüsumdan, aynı zamanda aşar ile bir misli mubayaadan (satın alma) da muaf tutulmasını sağlamıştı⁷⁴.

Müslüman mültecilerin dışında Van'dan diğer bölgelere giden Ermeniler de geri dönüyorlardı. Bu Ermenilerin de Müslümanlar gibi iye ve barınma problemleri vardı. Bunların işçileri askerlerin günlük yiyeceğinden kesilerek sağlanıyordu⁷⁵. Ekim 1918 itibarıyla Van'daki Ermenilerin sayısı 7.500'e kadar ulaşmıştı. Bu nedenle Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek Ermenilerin işçilerinin karşılanmasını istedi⁷⁶. Bu talep üzerine Ermenilerin masraflarının da seferberlik tahsisatından ödenmesi kararlaştırıldı⁷⁷. Haydar Bey ayrıca Van'a geri dönen zayıf ve hasta Ermenilerin tedavisi için iki yüz yataklık hastane yapılmasını düşünmekteydi⁷⁸. Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'nin onayıyla, Van'ın merkezinde, çevre vilayetten gelen mülteci çocuklar için Darüleytam kurdu⁷⁹. Ayrıca, Rus ve Ermeni mezalimi dolayısıyla şehirde erkek nüfus azalmıştı. Arazilerin ekilip-biçilmesinde sıkıntı yaşanıyordu. Haydar Bey'in girişimleri sonucunda, Van'dan asker alımları ertelenmiştir⁸⁰.

Van'da iye problemi bitmiyordu. Merkezi Erzurum'da bulunan XV. Kolordu⁸¹, Van'daki 11. Kafkas Fırkası'nın Bayazıt'ta bulunan bin tonluk zahiresini Kolordu için kullanmak üzere almış, fırka da bunun üzerine jandarmanın iyesini kesmişti. Ayrıca, vilayetin

⁷¹ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-78, lef: 2; *İkdam*, 6 Nisan 1918, n. 7599.

⁷² BOA, DH.İ-UM, 19-2/ 1-49, lef: 2.

⁷³ ATASE Arşivi, İSH, K: 125, G: 45, B: 1.

⁷⁴ BOA, DH.İ-UM, 20-18/ 12-102, lef: 1/1, 1/2.

⁷⁵ Tuncay Ögün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, sayı: 462, Ankara, Ekim 2001, s. 605.

⁷⁶ BOA, DH.İ-UM, 20-5/ 2-5, lef: 1/1, 2, 3.

⁷⁷ ATASE Arşivi, İSH, K: 72, G: 156, B: 1-2; BOA, DH.ŞFR, 93/ 65.

⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, 94/ 185.

⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, 94/ 83.

⁸⁰ ATASE Arşivi, İSH, K: 184, G: 154, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 77, G: 19, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 60, G: 43, B: 1. Aynı konuda Haydar Bey, 25 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne de bir telgraf göndermişti (ATASE Arşivi, İSH, K: 185, G: 142, B: 1).

⁸¹ XV. Kolordu, 5 Nisan 1919'da lağvedilen IX. Ordu'nun yerine kurulmuştur. Kolordu Kumandanlığı'na Kazım Karabekir Paşa atanmış ve Paşa, 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelerek vazifesine başlamıştır (Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, İstanbul, s. 585, 592).

iaşe ambarlarında bulunan erzakın bir kısmının tohumluk olarak ayrıldığı, diğer kısımları ise memurların iaşesine, hastanelere, muhtaçlara ve eytam kuruluşuna dağıtıldığı için jandarmaya hiçbir şey kalmamıştı. Haydar Bey bu durum karşısında 3 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne Kolordu'nun, jandarmanın ihtiyacı olan ayda 12.000 kilo zahireyi karşılamasını istemişti⁸². Böylece bu iaşe problemi de Haydar Bey'in gayreti ile çözülmüştü.

3. İngilizlerin Van Civarındaki Faaliyetleri ve Haydar Bey

İngilizler, Irak ve havalisindeki petrol yataklarına ulaşmak ve Hint ticaret yolunu güven altına almak için I. Dünya Savaşı başlarında Irak'a taarruzda bulunmuşlar ve savaşın sonuna doğru Musul önlerine kadar gelmişlerdi. Mondros Mütarekesi'ne aykırı olmasına rağmen İngilizler, 7 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmiş ve etki alanını kuzeye doğru genişletmeye çalışmışlar, bunu gerçekleştirmek için de her zamanki politikalarını kullanarak, yerel unsurlardan yararlanma yoluna gitmişlerdi. İngilizler, Kürtlere, Ermenilere ve Nasturilere bağımsızlık vaat ederken asıl amaçları, dünya savaşı başlarındaki emellerini gerçekleştirmek ve Rusya'nın güneye inmesini önlemektir.

3.1. İngilizler ve Van Civarındaki Kürtler

İngilizler ile Kürtler arasındaki münasebetler, 1917 yılında İngilizler Bağdat'ı aldıktan sonra kuzeye, Musul'a doğru ilerlemelerine devam etmeye başladıklarında yoğunluk kazanmıştı. Musul'un İngiltere tarafından işgali sonrasında da İngiliz-Kürt ilişkileri arttı. İngilizler, Kürtlere bağımsızlık vaat ederek kendi kontrollerinde bir devlet kurmayı planlıyordu. Bu planını gerçekleştirmek için bölgede uzun süre kalmasından dolayı hem yöreyi hem de halkı iyi tanıyan Arnold Wilson'u Irak'a Yüksek Komiser olarak atamışlardı. Aynı zamanda bölgeye (Kuzey Irak'a) askerî müdahaleyi doğru bulmadığından aralarında E. W. C. Noel, G. E. Leachman, E. B. Soane, W. R. Hay, S. H. Longrigg, C. J. Edmonds gibi istihbarat uzmanlarını göndermişlerdi. Bu kişiler yöre halkını tanıyan, onların dillerini ve geleneklerini bilen, halkla olduğu kadar, ağa, şeyh, seyyid gibi aşiret liderleriyle de doğrudan ilişki kurma becerisine sahip, deneyimli ve yetenekli insanlardı⁸³. Arnold Wilson, bu uzmanları siyasi görevli sıfatıyla Kürtlerin bulunduğu çeşitli kentlere atamıştı⁸⁴. İngilizlerin Kürtler üzerindeki planını gerçekleştirebilmesi için yöneticilik sorumluluğunu üstlenebilecek çapta bir Kürt liderinin ya da birden çok devlet kurulacaksa liderlerin bulunması gerekiyordu. Bölgede onlarca aşiret liderinden üç tanesi ön plana çıkmıştı. Bunlar: Süleymaniyeli Şeyh Mahmud, Şemdinanlı (Nehri) Seyyid Taha ve İran'ın en büyük Kürt aşireti olan Şakakların lideri Simko İsmail Ağa idi. İngilizler bu liderler başta olmak üzere diğer aşiret liderleriyle de temasa geçmişlerdi.

⁸² BOA, DH.KMS, 50-4/ 8, lef: 1/1, 2.

⁸³ M. S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Ankara, 1989, s. 37-38.

⁸⁴ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, İstanbul, 2003, s. 101.

İngilizlerin Kürtler üzerindeki faaliyetlerine o dönemde Ali İhsan Paşa karşı çıkmaktaydı. Ali İhsan Paşa, bölgede kışkırtıcı faaliyetlerde bulunan Yarbay Killing'i tutuklamıştı⁸⁵. İngilizler, Osmanlı Hükümetinezdinde Ali İhsan Paşa'nın görevden alınması için baskı yapmaya başlamışlardı. Sonunda Paşa, Osmanlı Hükümeti'nce İstanbul'a çağırılmış ve İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmişti⁸⁶. Ali İhsan Paşa bölgeden ayrılır ayrılmaz, İngilizler işgallerini ve yerel aşiretler üzerindeki faaliyetlerini daha da arttırdı⁸⁷. Bunun üzerine bölge valileri, özellikle de Haydar Bey, Ali İhsan Paşa'nın yerine almıştı.

Irak Siyasî Yüksek Komiseri Arnold Wilson, E. W. C. Noel'i Süleymaniye'ye siyasi görevli olarak atamıştı. Noel'in görevi, bölgedeki yerel aşiretleri İngiltere himayesinde bir konfederasyon kurmaya ikna etmektir⁸⁸. 1 Kasım 1918'de Arnold Wilson Süleymaniye'ye gelerek, Noel'in düzenlediği ve 60 civarında Kürt liderinin katıldığı toplantıya katılmış ve toplantı sonunda aşiret liderleri, Şeyh Mahmud'u Diyala ile Büyük Zap arasındaki bölgenin yöneticisi olarak tanımışlardı⁸⁹. Böylece, Wilson'un teklif ettiği aşiretler konfederasyonu, Şeyh Mahmud'un liderliği ve Noel'in danışmanlığında kurulmuş oldu⁹⁰. Fakat etraftaki hemen hemen tüm aşiretler Şeyh Mahmud'a karşıydı. Ayrıca, Şeyh Mahmud bütünleştirici bir lider olamamıştı⁹¹. Bunun üzerine İngilizler Şeyh Mahmud'un yetkilerine sınırlamalar getirmişti. Noel de görevden alınmış, yerine E. B. Soane getirilmişti⁹². Böylece Şeyh ile İngilizlerin arası açılmıştı.

Şeyh Mahmud ile İngilizlerin arasının açık olmasını Haydar Bey değerlendirmek istemişti. Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne 6 Mayıs 1919'da telgraf göndererek İngilizler ile Şeyh Mahmud'un durumu hakkında bilgi vermiş, bu fırsattan yararlanılabileceğini belirtmişti⁹³. Bunun üzerine Türk yetkilileri Şeyh Mahmud ile İngilizlerin arasının açıklığını kullanmak için harekete geçti. Halil Paşa da Şeyh Mahmud'a İngilizlere karşı ayaklanması için bir mektup gönderdi⁹⁴. Telkinlerden sonra Şeyh Mahmud çok geçmeden İngilizlere karşı isyan etmiş, Bağdat ile tüm ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etmişti⁹⁵. Süleymaniye'deki bütün

⁸⁵ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı: 43, yıl: 1963, B: 1012.

⁸⁶ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, c. V, İstanbul, 1993, s. 41, 47.

⁸⁷ Kaymaz, *a.g.e.*, s.110-111.

⁸⁸ BOA, DH.KMS, 50-2/ 25, lef: 16. Noel'in Süleymaniye'deki çalışmaları ve düşündüğü planları hakkında bkz: *Records of Iraq 1914-1966*, C. I, II, ed. Alan de C. Ruch, Archive Edition, 2001, s. 179; NaderEntessar, *KurdishEthnonationalism*, Boulder&London, 1992, s. 50; ManvelArsenovichGasratian, *KurdscoeDvijenie v Novoe i NoveşeeVremya*, Moskva, 1987, s. 85-86; *The Times*, 17 November 1919, s. 11.

⁸⁹ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, İstanbul, 1991, s. 21; *Iraq Administration Reports*, c. V, Archive Edition, Oxford, 2002, 60-61; WadieJwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Çekem, Alper Duman, İstanbul, 1999, s. 319-320; David McDowall, *A Modern History of theKurds*, London, 1997, s. 152; Kaymaz, *a.g.e.*, s.102-103.

⁹⁰ Arnold T. Wilson, *LoyaltiesMesopotamia: A PersonalandHistoricalRecord (1917-1920)*, c. II, London, 1931, s. 128-129; Kaymaz, *a.g.e.*, s.103.

⁹¹ Entessar, *a.g.e.*, s. 50.

⁹² *Iraq Administration Reports*, c. IV, Archive Edition, Oxford, 2002, s. 717; McDowall, *A Modern History of theKurds*, s. 157.

⁹³ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 31.

⁹⁴ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972, s. 216.

⁹⁵ *The Times*, 23 Mayıs 1919, s. 14.

İngiliz yetkilileri hapse attırılmış ve askerleri kovmuştu. 26 Mayıs 1919'da Halepçe'ye saldırarak şehri ele geçirmişti. Üzerine gönderilen İngiliz birliğini Cemcemal yakınlarında yenerek püskürtmüştü. Ancak Şeyh Mahmud, İngilizlerin kapsamlı bir operasyonu sonunda⁹⁶ yaralı olarak ele geçirildi⁹⁷. Böylece Haydar Bey'in Dâhiliye Nezareti'ni zamanında uyarması neticesinde, İngilizlerin Şeyh Mahmud üzerinden emellerine ulaşma çabası sonuçsuz kalmıştı.

Şeyh Mahmud uygulamasının başarısız olmasından sonra İngilizler, Kuzey Irak'ta aradıkları lider olarak XIX. yüzyılın en önemli Kürt liderlerinden Şeyh Ubeydullah'ın torunu ve SeyyidAbulkadir'ineğeni Seyyid Taha'da karar kıldılar. Seyyid Taha, I. Dünya Savaşı sırasında genelde Rusların yanında olmuş, Rusların çekilmesinden sonra da İngilizlerle temasa geçmişti. Bunun yanında Türklerle de tam olarak irtibatı koparmamıştı.

İngilizler Seyyid Taha'yı, Bağdat'a çağırarak Simko ile ittifak yapmaya ikna ettikten sonra⁹⁸ onu, Simko ile bir anlaşma yapması için Rumiye'ye gönderdiler. Haydar Bey, Seyyid Taha'nın bu hareketini hayal kırıklığıyla karşılamış⁹⁹ ve durumu araştırmak için Rumiye'ye bir görevli göndermişti¹⁰⁰. Fakat bu arada Rumiye'ye gelen Seyyid Taha ile Simko anlaşmamıştı. Bunun üzerine İngilizler, bu kez hedeflerine sadece Seyyid Taha üzerinden ulaşmayı denediler. 11 Haziran 1919'da 26.000 lira ve bir miktar tüfek ve cephane verdiler. İngilizler ayrıca, bir İngiliz memuruyla, Arap jandarmasını Şemdinan merkezine göndererek, burada bulunan Seyyid Taha'nın kardeşi Seyyid Muslih'i Şemdinan'a kaymakam yapmak istemişlerdi. Haydar Bey ise Van dâhilindeki mutasarrıf ve kaymakamlara İngiliz memuru ve Arap jandarması gelirse zor kullanarak vilayet dışına çıkarılması emrini vermişti¹⁰¹.

Haydar Bey'in bu tedbirlerine karşı İngilizler, Siyasî Hakim Koben'i Seyyid Taha ile birlikte Temmuz sonlarında Şemdinan'a göndermişti. Koben Şemdinan Kaymakamı Mehmed Bey'e, Şemdinan'ın İngiltere'nin himayesine verildiğini, bundan dolayı bütün memurlar ve jandarma ile Van'a gitmesini tebliğ etmişti. Haydar Bey, bu durum karşısında nasıl hareket edileceğini Dâhiliye Nezareti'ne sormuştu. Dâhiliye Nezareti ise 24 Temmuz 1919'da Haydar Bey'e telgraf göndererek böyle bir tahliye talebinin tekrarlanması halinde şiddetli bir biçimde

⁹⁶ Mesut, *a.g.e.*, s. 39; Briton Goper Busch, *Mudrosto Lausanne 1918-1923*, New York, 1976, s. 185; *The Times*, 3 June 1919, s. 16. Kemal Mahzar Ahmed'e göre Şeyh Mahmud'un İngilizlere karşı isyanında din önemli bir faktördü (Kemal Mahzar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Ankara, 1992, s. 47).

⁹⁷ Ömer Osman Umar, "İngilizlerin Musul'da Özdemir, Şeyh Mahmut ve Aşiretlere Karşı Politikası", *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 27, sayı: 52, Ankara, Şubat-2000, s. 6; *The Times*, 7 June 1919, s. 11. Şeyh Mahmud Bağdat'a getirilerek yargılanmış ve idam cezasına çarptırılmıştı. Fakat, doğacak tepkiden korkularak on yıllığına Hindistan'a sürgüne gönderilmişti (Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu*, s. 65-66). Şeyhin yakalanmasına rağmen isyan tam olarak bastırılmamış, Kerkük'e yayılmıştı (ATASE Arşivi, İSH, K: 345, G: 107, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 345, G: 114, B: 1).

⁹⁸ Mesut, *a.g.e.*, s. 39.

⁹⁹ Haydar Bey'in hayal kırıklığına uğramasının nedeni, Seyyid Taha'nın 1919 Mart sonlarında Haydar Bey'den tohumluk ve çift hayvanı istemesiydi. Haydar Bey bunu fırsat bilerek onu Türk tarafına çekmek için, istediklerini yerine getirdikten sonra Van'a gelmesine dair kendisinden söz almıştı (BOA, DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 97).

¹⁰⁰ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 99.

¹⁰¹ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 6-1, 6-2.

protesto edilmesini ve durumun Nezaret'e bildirilmesini istemişti. Bu arada İngiliz Siyasî Hâkimi, kaymakama hakaret dolu bir yazı göndererek Şemdinan'ı hemen boşaltarak Van'a gitmelerini istemişti¹⁰². Haydar Bey, bunun üzerine Pervari'den 20 kişilik bir kuvveti Şemdinan'a göndermiş, İngilizlere karşı silah kullanılmamasını ancak kazanın Seyyid Taha kuvvetleri tarafından ele geçirilmemesinin sağlanmasını istemişti¹⁰³. Haydar Bey, böylece kazanın bir emrivaki ile işgal edilmesini önlemeyi düşünüyordu.

İngilizlerin Seyyid Taha'yı para yolu ile kendi tarafına çekmeye çalışmasına Haydar Bey, Seyyid Taha'nın kardeşi SeyyidMuslih'emirülümeralık nişanı¹⁰⁴ verilmesini Dâhiliye Nezareti'ne 14 Ağustos 1919'da gönderdiği telgrafla isteyerek karşılık vermişti. Haydar Bey daha sonra SeyyidMuslih'i, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması konusunda ikna etmesi için Seyyid Taha'ya göndermeyi düşünmüştü¹⁰⁵. Bu çabalarına rağmen Van ve havalisindeki İngilizlerin faaliyetleri konusunda İstanbul Hükümeti'nin etkili bir adım atmaması üzerine 15 Ağustos 1919'da Dâhiliye Nezareti'ni telgrafla uyaran Haydar Bey, Şemdinan'ın tahliyesi siyasî bir zorunluluk ise evvela kendisinin azline müsaade buyrulmasını istemişti¹⁰⁶.

Haydar Bey'in aldığı bu tedbirler neticesinde Şemdinan tahliye edilmemiş, İngilizlerin Seyyid Taha üzerinden emellerine ulaşma girişimi başarısız olmuştu.

Şey Mahmud ve Seyyid Taha'dan başka İngilizlerin üzerinde durduğu diğer bir isim olan Simko İsmail Ağa, İran'da en büyük Kürt aşireti olan Şakakların lideriydi¹⁰⁷. Ağabeyinin İranlılar tarafından öldürülmesi nedeniyle İranlılara düşmanlık besleyen Simko, onlara karşı müttefikarıyordu. Bu amaçla bazen Türklerle bazen de İngilizler ve Ruslarla ittifaklar oluşturmaya çalışıyordu¹⁰⁸. I. Dünya Savaşı sırasında 1917 yılında Rusların Rumiye ve

¹⁰² BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 56, 57; ATASE Arşivi, İSH, K: 91, G: 33, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 345, G: 154, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 346, G: 140, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 98, G: 30, B: 1-3.

¹⁰³ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 61.

¹⁰⁴ Mirülümeralık nişanı, sâniye rütbesine eşit bir mülkiye rütbesidir. Sâniye rütbesinden farkı, bu rütbe sahiplerine "Paşa" denmesidir (Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, İstanbul, 2001, s. 277).

¹⁰⁵ BOA, DH. KMS, 50-3/ 29, lef: 12.

¹⁰⁶ Bu telgrafta Haydar Bey şunları dile getirmişti: "...Van nasıl Vilayât-ı Sitte'nin kilidi ise Şemdinan da Van'ın kapısı, temel taşıdır. Şemdinan'datedâbir-i lâzıme ittihaz edilmezse Van elden gider. Van düşman eline geçerse Bitlis ve Erzurum yolu açılır. Sivas'a kadar çorap söküğü gibi hepsi gider. Bugün devlete sadık gibi duran ve İngiliz parası ile müstakil Kürdistan kurmağa hazır olan bütün Kürtlerin gözleri Van'a dikilmiştir. Van veya onun bir cüz-ü elden giderse paraya ve kuvvete meclup olan Kürtler derhal ayrılığa düşer..." (BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 70).

¹⁰⁷ Şakaklar kendilerine Osmanlı Devleti ile İran sınırına yakın Salmas ve Rumiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerini mesken edinmişlerdi. Şakakların nüfusunun ne kadar olduğu tam olarak bilinmemekle beraber yaklaşık 5.000 hane olduğu tahmin edilmektedir. Simko liderliğe, ağabeyi Cafer Ağa'nın 1906 yılında İranlılar tarafından Tebriz'de pusuya düşürülerek öldürülmesiyle geçmişti. Simko'nun hırslı, kurnaz ve acımasız bir kişiliği vardı (Martin vanBruinessien, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, 2002, s. 225-226; BurchardBrentjes, *TheArmenian, AssyriansandKurds: Three Nation, OneFate*, Campbell, 1997, s. 87; Jwaideh, *a.g.e.*, s. 269). Simko dış görünüş itibarı ile etkileyici biri olarak bilinmektedir. Dış görünüşünün daha kapsamlı tasviri için bkz: C. J Edmons, *Kurds, Turk, Arabs: Politics Travel andResearch in North-EasternIraq: 1919-1925*, Oxford, 1957, s. 305. McDowall, Simko'yu Kürt milliyetçiliği fikirleri ile geleneksel savaş lideri rolünü birleştiren kişi olarak tarif etmişti (David McDowall, *TheKurds: A NationDenied*, London, 1992, s. 66-67).

¹⁰⁸ ChirisKutschera, *Le MouvementNationalKurde*, Paris, 1979, s. 44. Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz: ChirisKutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 59.

civarından çekilmesinden sonra burada oluşan otorite boşluğunu dolduran Simko, çevredeki bütün aşiretleri kendi çatısı altında birleştirmişti. Ayrıca, Ruslardan çok sayıda silah ve cephane kalan Simko, artık Osmanlı İnan sınırında geniş bir bölgenin hâkimi olmuştu¹⁰⁹.

I. Dünya Savaşı'nın son yılı, 1918'de Türk ileri harekâtı sırasında Van ve civarında bulunan Nasturiler ve Ermeniler daha güvenli olan Rumiye civarına kaçmışlardı. İngilizler, bu bölgede Nasturilerden ve Ermenilerden oluşan tampon bir devlet kurmayı düşünüyordu. Bu devlete destek vermesi için Simko'ya başvurmuşlardı. Simko'ya da Hoy, Rumiye, Dilman ve Salmas hanlığını teklif etmişlerdi. Simko bu teklifi kabul etmemiş¹¹⁰ ve Türk kuvvetlerine destek vermişti. Bununla kalmayan Simko, 3 Mart 1918'de Nasturilerin ruhani lideri Patrik Mar Şemun'u pusuya düşürerek öldürmüştü¹¹¹. Başsız kalan Nasturiler ise Müslüman köylerini yağmalamışlar ve birçok insanı katletmişlerdi¹¹².

Simko, Şubat 1919'da İnan'a karşı isyan etmek için İnan Kürtlerinin önde gelen aşiretlerinin reislerini toplamıştı. Aşiret liderlerinin hepsi isyan fikrinde olsalar da isyan için zeminin uygun olmadığına karar vermişlerdi¹¹³. Buna rağmen Simko, isyanda kararlı idi ve başka çıkış yolları arıyordu. Devamlı surette Haydar Bey'den İnan Hükümeti ile Ermeni ve Nasturilerin üzerine hücum düzenleyeceğini öne sürerek, silah, cephane, mitralyöz (makineli tüfek) ve askerlerini eğitmesi için asker göndermesini talep ediyordu. Haydar Bey ise bu duruma temkinli yaklaşmıştı. Çünkü Simko'nun niyetinin fırsat bulduğunda bağımsızlığını ilan etmek olduğunu bilmekteydi¹¹⁴.

Daha önce bahsedildiği gibi, Şeyh Mahmud projesi tutmayınca, İngilizler itibar etmedikleri Simko ile irtibata geçmeye çalışmışlardı. Simko ise Mayıs 1919 başlarında Haydar Bey'e telgraf göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını yemin ederek yinelemiş, her zaman

¹⁰⁹ Edgar O'Ballance, *The Kurdish Struggle 1920-1994*, London, 1996, s. 10-11.

¹¹⁰ Susan Meiselas, *Kurdistan in the Shadow of History*, New York, 1997, s. 96. Simko bu teklifi "Osmanlı'ya kılıç çekilmez" diye reddetmişti (İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, Ankara, 1964, s. 39).

¹¹¹ *Iraq Administration Reports*, c. V, s. 71; Yakup Hidirsah, *Massacre Of Christians, (Syriacs, Nestorians, Chaldeans, Armenians) In Mesopotamia and Kurds, A Documentary Study*, Hannover, 1997, s. 30. Simko'nun Patrik Mar Şemun'u niçin öldürdüğü tam olarak şu an bile belli değildir. Bazı araştırmacılar, Tebriz'deki İnan yetkililerinden emir aldığını söylemektedir (John Bulloch ve Harvey Morris, *No Friends But The Mountains - The Tragic History of the Kurds*, Oxford, 1992, s. 199-200; Bruinessien, *a.g.e.*, s. 233-234). Fakat Simko'nun İnanlılara düşman olduğu unutulmamalıdır. İbrahim Arvas ise Haydar Bey'in Simko'yu kışkırtması sonucunda Mar Şemun'u öldürdüğünü yazmaktadır (Arvas, *a.g.e.*, s. 37). *The Times* Gazetesi de Mar Şemun'un Türklerin kışkırtması ile öldürdüğünü yazmıştır (*The Times*, 5 June 1918, s. 5).

¹¹² Bazı kaynaklarda Nasturilerin 10.000 kişiyi öldürdüğü yazılıdır (Veysel Ünüvar, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, İstanbul, 1997, s. 14).

¹¹³ NA, WO, 106/ 921, s. 174, Military Report on Mesopotamia (Area), Printed at the Government Monotype Press (1920); ATASE Arşivi, İSH, K: 77, G: 52, B: 1; Jwaideh, *a.g.e.*, s. 268.

¹¹⁴ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 98. Dahiliye Nezareti de devamlı olarak Haydar Bey'den Simko hakkında malumat istemekteydi (BOA, DH.ŞFR, 98/ 81; BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 97).

emirlerine sadık kalacağını temin etmişti¹¹⁵. Haydar Bey de Simko'ya, Mirza Ali Ekser liderliğinde 500 kişilik bir kuvvet göndererek, ona operasyonlarda yardımcı olmuştur¹¹⁶.

Türklerle arasını düzelten Simko, 1919 ortalarına doğru İran Azerbaycanı'nda oldukça güçlenmişti. Bu durum üzerine İran Hükümeti, Simko'ya bombalı suikast düzenlemiş, suikast sonucunda Simko'nun erkek kardeşi ve birçok adamı ölmüştü. Olaya Ermenilerin de karışması nedeniyle Simko, Rumiye ve Dilman'da Ermenilere karşı saldırıya başlamıştı¹¹⁷. Simko ayrıca Ermenilerin İran Azerbaycanı'na girmesini engellemeye devam ediyordu. Durum Türklerin aleyhine dönmüştü. Haydar Bey, bunun üzerine Simko'ya nasihat etmesi için bütün aşiretler tarafından saygı gösterilen Mutiullah Bey'i gönderdi¹¹⁸.

İngilizler ise hala Simko'yu Türk hududuna saldırtmaya çalışıyorlardı¹¹⁹. Ağustos ayı başlarında Yüzbaşı Bill, Rumiye'den Tebriz'e gelerek, Simko'yu etkilemeye çalışmıştı. Haydar Bey ise bu durum karşısında hemen harekete geçerek Simko'yu tekrar kendi tarafına çekmeyi planlıyordu¹²⁰. Haydar Bey'in yoğun çabaları sayesinde, Van valiliği görevinden alındığında Simko Türk tarafında idi¹²¹.

İngilizlerin Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko İsmail Ağa üzerindeki propagandalarının dışında diğer aşiretlerle de ilişkileri olmuştur. Haydar Bey de İngilizlerin bu faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.

1919 Ocak ayında başlayan Paris Barış görüşmelerinde Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa'nın bir Kürdistan ve Ermenistan devleti kurulması konusunda anlaşmaya vardıkları¹²²

¹¹⁵ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 25, 26, 27, 28.

¹¹⁶ Kitapta Van Valisi Halil Paşa demesine rağmen bu dönemde Van Valisi bilindiği üzere Haydar Bey'dir (Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu*, s. 95). Ayrıca, Simko Haydar Bey'e Osmanlı Devleti'ne sadık kalacağına dair tekrar misakname göndermiş, Hoy ve Dilman'da, İran ileri gelenleri ile görüştüğünü ve İranlılar arasında İngilizlerin etkisinin azaldığını bildiren haberler yollamıştı (BOA, DH. KMS. 50-3/ 25, lef: 33).

¹¹⁷ BOA, DH. KMS, 50-2/ 52, lef: 7.

¹¹⁸ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 40.

¹¹⁹ İngilizler, "Osmanlı Devleti sulhu kabul etmedi, savaşa devam edecektir, Enver Paşa Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Hoy ve Salmas'ı zabta gelecektir" şeklinde propaganda yapıyorlardı (BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 49).

¹²⁰ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 66-67.

¹²¹ Simko, bundan sonra yine Türkler, İngilizler, İranlılar, Ruslar, Fransızlar ve Amerikalılarla görüşmüş, onlarla ittifak arayışına girmişti. Simko, 1919 yılı sonlarında İran Hükümeti'ne isyan etmiş, 1922 yılına kadar devamlı olarak otoritesini genişletmişti. Fakat Ağustos 1922'de İran kuvvetlerine yenilmiş, Türkiye'ye oradan da Irak'a gitmişti. 1923'te Türklerin desteğini almak için Türkiye'ye gitmiş ama eli boş dönmüştü. 1924'te İran Şahı Rıza Han'ın affetmesiyle tekrar İran dönmüş ama 1926 yılında giriştiği başarısız isyan girişiminden sonra tekrar Irak'a sığınmıştı. 1929 yılında İran Hükümeti onu geri çağırması ve Uşnu Valiliği'ni teklif etmişti. Fakat, İran Hükümeti onu tuzağa düşürerek öldürmüştü (Fereşteh Koohi Kamali, "İran Kürdistanı'nda Ulusçuluğun Gelişmesi", *Kürtler (Güncel Bir Araştırma)*, ed. Kreyenbrok Sperl, İstanbul, 2003, s. 80-181; Bruinessien, *a.g.e.*, s. 236-241; Jwaideh, *a.g.e.*, s. 269-274; M. S. Lazarev v.d., *Kürdistan Tarihi*, çev. İbrahim Kale, İstanbul, 2001, s. 233-236).

¹²² Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948, s. 77; Joyce Blau, *Le Problème Kurde Essai Sociologique et Historique*, Bruxelles, 1963, s. 31; Hamit Bozarslan, "Kurdish nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925)", *Essays on the Origin of Kurdish Nationalism*, Calif, 2000, s. 168. Şerif Paşa'nın Paris Barış görüşmelerindeki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Erol Kuyubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara, 1997, s. 80-85.

haberi Van Vilayeti'ne ulaştığında, bütün Kürt aşiret liderleri itiraz ettiler. Osmanlı Hükümeti'nden başka bir yönetimin tabiiyetini kabul edemeyeceklerini bildirdiler. Haydar Bey de çevredeki aşiret reislerini Van'da toplayarak, onların sadakatlerinin sağlanması hususunda gayret sarf etmişti. Ayrıca, ahalinin ve aşiretlerin Sadaret'e, Wilson'a, İngiltere ve Fransa'ya müracaatlarını istemiş, bunlara telgraflar çektirerek Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini bildirmelerini sağlamıştır¹²³.

Bu aşiret liderlerinden birisi Şırnak Aşireti reisi Abdurrahman Ağa'dır. Abdurrahman Ağa'nın, Haydar Bey'le geçmişe dayanan dostluğu vardı. Nitekim ilk silahlı direniş hareketi, Şeyh Abdurrahman'ın yönlendirmesi ile Nasturi köylerine saldıran Goyan Aşireti tarafından başlatılmış, 4 Nisan 1919'da Zaho'daki İngiliz Siyasî Hâkimi Yüzbaşı A. C. Pearson öldürülmüştü¹²⁴. Ayrıca Abdurrahman Ağa, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne bu konuda 13 Nisan 1919'da birer telgraf çekerek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını yinelemişti¹²⁵. Bunun dışında Abdurrahman Ağa, bir kısım Kürt liderlerine, İngiliz aleyhtarı sert mesajlar gönderdi. İngilizler bu mesaj karşısında epeyce şaşırılmışlar ve Ağa'yı kimin teşvik ettiğini araştırmışlardı¹²⁶.

Haydar Bey, Kürt aşiretlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını tazelemek için, 25 Nisan 1919 tarihinde Van Vilayeti'nin bütün aşiret reislerini Abdurrahman Gazi Tekkesi önünde topladı. Haydar Bey'in konuşmasından sonra aşiret reisleri Hilafete devamlı sadık ve bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler ve Padişaha bu hususta telgraf çekmeye karar verdiler¹²⁷. Haydar Bey'in aşiretleri toplaması ve onlar üzerinde baskı kurması İngilizlerin hoşuna gitmemiş, bu konuda Osmanlı Hükümeti'ni ikaz etmişlerdi. Bunun üzerine, Dâhiliye Nezareti, 27 Nisan 1919'da Van Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta Van dâhilinde bazı aşiretlerin İngilizlere saldırmak için ittifak yaptıkları haber alındığından aşiretlerin bu gibi hareketlerden men edilmesini ve bunlara destek verilmemesini istedi¹²⁸. Bunun dışında Dâhiliye Nezareti 4 Mayıs 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği diğer bir telgrafta ise aşiretlerin Türk tarafına çekilmesi hususundaki hizmetin takdire şayan olduğunu belirtmekteydi¹²⁹. Görüldüğü üzere, Osmanlı Hükümeti bir yandan aşiretlerin devlete bağlı kalmalarını isterken diğer yandan da İngilizlere karşı silahlı direnişe geçmelerini istemiyordu.

İngilizler, Mayıs 1919 başlarında Bedirhaniler üzerinde faaliyete başladı. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Haydar Bey'den bu olay hakkında ayrıntılı bilgi istedi¹³⁰. Haydar Bey gereken incelemeleri yaptırmış ve İngilizlerin Şemdinan, Oramar ve Goyan'a nüfuz etmek için

¹²³ BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 98.

¹²⁴ *Iraq Administration Reports*, c. V, s. 62; Mesut, *a.g.e.*, s. 27, 29; Kaymaz, *a.g.e.*, s.107. Dâhiliye Nezareti, Haydar Bey'e gönderdiği telgrafla Goyan Aşireti içinde katledilen İngiliz siyasi memurunun katilinin yakalanarak hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını istemişti (BOA, DH.ŞFR, 98/ 300).

¹²⁵ BOA, DH. EUM (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti). AYŞ (Asayiş Şubesi), 4/ 83.

¹²⁶ Mesut, *a.g.e.*, s. 25.

¹²⁷ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 101.

¹²⁸ BOA, DH.ŞFR, 98/ 326.

¹²⁹ BOA, DH.ŞFR, 99/ 41.

¹³⁰ BOA, DH.ŞFR, 99/ 29.

Bedirhanî Ahmet Faik'i aracı olarak kullandıklarını tespit etmişti¹³¹. Bedirhanî Ahmet Bey'in dışındaki aşiretler ise İngilizlerin karşısında idi. Özellikle İmadiye ve Zaho civarındaki aşiretler İngilizlere saldırılarda bulunuyorlardı. Dâhiliye Nezareti Haydar Bey'e 13 Mayıs 1919 tarihinde telgraf göndererek vilayet dâhilindeki aşiretlerin İmadiye ve Zaho aşiretlerinin saldırılarına katılmaması için gerekenlerin temin edilmesini istemişti¹³².

Haydar Bey, Van ve havalisindeki aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sağlamak için aşiretleri tek tek dolaşmaya karar vermişti. Bu amaçla, 13 Haziran 1919'da Saray'a¹³³, 17 Haziran 1919'da ise Erçiş ve Bargiri'ye daha sonra Bayazıt'a giderek buradaki aşiretlerle görüşmüş ve nasihatlerde bulunmuştu. Aşiretler de Osmanlı Hükümeti'nin her emrini yerine getireceklerine dair teminat vermişlerdi¹³⁴. Bu sırada Erbil aşiret reisleri de Haydar Bey'e gönderdikleri araçlarla sadakat ve bağlılıklarını bildirmişlerdi¹³⁵.

Haydar Bey'in çalışmalarına karşı İngilizler başka aşiretleri kullanarak emellerine ulaşmayı amaçlamışlardı. Haziran sonlarında İngiliz Kurmay Yüzbaşı C. L. Woolley Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey'i İngiliz kumandanı adına Halep'e davet etmişti¹³⁶. Mahmud Bey, davete icabet etmek istemişti. Bu olayı büyük bir titizlikle inceleyen Haydar Bey, Yüzbaşı Woolley'in Mahmud Bey'e yazdığı mektubu ele geçirmişti. Mektupta, Paris Barış Konferansı'nda İngilizlerin Kürt isteklerini yerine getireceklerine dair sözler vardı. Bu sözlerle İngilizler, aşiret liderlerini kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey dışında Nusaybin civarında bulunan Şeyh Meşal de Haziran 1919'da Şam'a gitmiş ve burada İngilizlerle görüşmüştü¹³⁷.

İngilizlerin yoğun faaliyetlerine karşı Meclis-i Vükelâ 17 Haziran 1919 tarihinde toplanarak bir dizi önlemler almaya çalışmıştı. Meclis-i Vükela kararları siyasî, iktisadî ve sosyal önlemleri içermekteydi. Bu kararların son maddesinde Kürt Teali Cemiyeti'nin¹³⁸ doğu illerindeki çalışmalarının takip edilmesi istenmişti¹³⁹. Bu cemiyetin şubeleri Diyarbakır, Siirt,

¹³¹ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 31.

¹³² BOA, DH.ŞFR, 99/178.

¹³³ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 41.

¹³⁴ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 39.

¹³⁵ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 5.

¹³⁶ ATASE Arşivi, İSH, K: 48, G: 86, B: 1-2.

¹³⁷ BOA, BEO.VGG: 343697, lef: 3; Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Ankara, 1998, s. 58-59. Yüzbaşı C. L. Woolley'in Milli Aşireti üzerinde faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Mesut, a.g.e., s. 47-52.

¹³⁸ Kürdistan Teali Cemiyeti, Hakkari'nin Şemdinan kazasından Seyyid Abdülkadir Efendi başkanlığında 17 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da kurulmuştu. Kurucuları ve yöneticileri arasında Seyyid Abdülkadir Efendi, Hüseyin Şükrü Baban, Dr. Şükrü Sekban, Muhittin Bey, Babanzâde Hikmet Bey, Aziz Bey, Molla Sait, Motkili Halil Hayali, Mukuslu Hamza Bey, Bedirhanlı Emin Ali Bey, Mehmet Şerif Paşa ve Müşir Damat Zülûf Paşa sayılabilir (Tarik Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 2003, s. 198; Oya Girit, *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1994, s. 40).

¹³⁹ Bu kararlar şu şekilde sıralanabilir: 1- İtilaf Devletleri mütareke koşullarına aykırı olarak asayiş bozan bir hal olmadığı halde siyasî mümessiller unvanı altında Van, Bitlis, Musul gibi vilayetlere adam göndermişler ve oralarda bulunan halkı kıskırtmaya başlamışlar, bunun tesiri olarak bir tane İngiliz siyasî hâkimi öldürüldüğünden bu yerlerde gerekli asayişin sağlanmasına; 2- İngilizlerin propagandalarına maruz kalan aşiretler üzerinde yeniden hükümetin sadakatinin sağlanmasına; 3- Şırnak Reisi Abdurrahman Ağa gibi Osmanlı Devleti'ne sadakate devam

Mamuratülaziz ve diğer şehirlerde açılmasına rağmen Haydar Bey, Van'da Kürt Teali Cemiyeti'nin şube açmasını engellemiştir¹⁴⁰. Tam bu sırada Kürt Teali Cemiyeti'nin başkanı Seyyid Abdulkadir, Kürdistan'ın bağımsız bir devlet olacağı yönünde açıklamalarda bulunmuş¹⁴¹ ve sözleri, Kürt aşiretleri üzerinde olumsuz etki oluşturmuştu. İngilizlere göre Abdulkadir, Seyyid Taha'ya nazaran daha iyi bir seçenektir¹⁴². Haydar Bey ise Abdulkadir'in faaliyetlerini devamlı takip ettiriyordu. 2 Temmuz 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Abdulkadir hakkında bir rapor sunmuştu. Haydar Bey, Abdulkadir'ineğeni Seyyid Taha, oğlu Seyyid Mehmet, Simko ve Bayazıt aşiretlerini birleştirerek milli bir oluşum kurmaya çalıştığını belirttikten sonra raporuna Abdulkadir'in İngilizlerin politikalarını anlamamasını ve hıyanet içinde bulunmasını anlatarak devam etmiş ve "*Abdulkadir Efendi haris ve mağrur olduğu kadar akılsız bir heriftir. Emin bir lala ile idare ettirilmesi menû-ı rey-i âlileridir*" şeklinde son vermişti¹⁴³. Dâhiliye Nezareti, Haydar Bey'in bu şekilde sert çıkışından pek hoşlanmamıştı. Ayrıca, Nezaret vilayet hududunda İngiliz işgal kuvvetlerine karşı tahrikâtta bulunanların engellenmesini istemiştir¹⁴⁴. Haydar Bey ise İngilizlerin devamlı suretle aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine çevirmek için çalıştığını ve artık aşiretleri kontrol etmesinin zor olduğunu Nezaret'e bildirmişti¹⁴⁵.

Haydar Bey'in çalışmalarını takip ettiği diğer bir kişi de bütün mesaisini bir Kürt devleti kurulması için harcayan Binbaşı Noel'di. Süleymaniye'deki çalışmaları daha önce bahsedilen Binbaşı Noel, Nisan 1919 başlarında Nusaybin'e gönderilmiş, daha sonra Urfa, Mardin, Diyarbakır gibi Anadolu'nun güneydoğusunda faaliyetlere devam etmişti¹⁴⁶. Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ni Binbaşı Noel'in faaliyetleri konusunda ısrarla uyarılmış, fakat Nezaret herhangi bir önlem almamıştı. Haydar Bey, 20 Temmuz 1919'da Binbaşı Noel'in faaliyetleri konusunda Dâhiliye Nezareti'ni tekrar uyararak Noel'in görevinden alınmasını istemiş ve bu olmazsa istifa edeceğini belirtmişti¹⁴⁷. Dâhiliye Nezareti ise Haydar Bey'e gönderdiği telgrafta bu meselenin Babîâli ile Sefaret arasında halledilmesi gerektiği

eden aşiret reislerine de çeşitli nişanlar ve rütbeler verilmesine; 4- Bu yörelere hükümetin nüfuzunun devamı için aşiretlere dağıtılmak üzere belli bir miktar akçe gönderilmesine; 5- Konya ve Ankara vilayetlerine iskân edilmiş olan Kürt ahalinin memleketlerine iadesi, bunların aşiretlerin fertlerinden olmaları hasebiyle seferberlikten fazla kalan hayvanat ve çadırların askeri cihetle kendilerine verilmesi münasip gözükmeyeceğine; 6- Bu yörelere gönderilecek olan memurların yeterli seviyede olmasına dikkat edilmesine; 7- Kürt Teali Cemiyeti'nin Dersaadet'teki ve diğer vilayetlerdeki şubelerine kanuna aykırı olarak müstakil bir Kürt devleti kurma teşebbüslerine engel olmak için bölge ahalisine irşadatta bulunmak üzere bir encümen-i mahsus teşkil edilmesine karar verilmiştir (BOA, MV, 216/39).

¹⁴⁰ Mesut, *a.g.e.*, s. 41; BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 9.

¹⁴¹ GerardChaliand, *LesKurdes et le Kurdistan - La QuestionNationaleKurde*, Paris, 1981, s. 63. Hatta bu konuda Ermenilerle bile anlaşılabilceğini söylemekteydi (*The Times*, 15 March 1919, s. 9).

¹⁴² Mesut, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴³ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 43.

¹⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, 101/19-78.

¹⁴⁵ BOA, DH.KMS, 50-3/25, lef: 45, 46.

¹⁴⁶ Noel'in Güneydoğu'daki çalışmaları için bkz: Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti*, s. 29-55; Mim Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul, 1995, s. 70-80. Noel'in fanatik bir Kürt taraftarı olduğunu İngiliz yetkilileri de kabul etmektedir. İngilizler, onun bir Kürt Lawrance'i olmasından korkmaktadırlar (*Documents on British ForeignPolicy*, First Series, c. IV, London.1952, s. 93).

¹⁴⁷ BOA, DH.KMS, 54-1/32, lef: 2.

bildirmişti¹⁴⁸. Dâhiliye Nezareti'nin bu olumsuz tutumuna rağmen Haydar Bey, Nezaret'e gönderdiği telgrafta "...yeterli kuvvetim olmadan şimdiye kadar nasıl çalıştım ise bundan sonra da manen ve maddeten kuvvetten kesilinceye kadar çalışacağımı arz ve temin ederim..." diyerek aşiretlerle ilgili faaliyetlerine devam edeceğini belirtmişti¹⁴⁹. Nitekim Haydar Bey, başta Şırnak Ağası olmak üzere diğer aşiret liderlerine rütbe ve nişan verilmesini tavsiye etmişti. Haydar Bey'in önerisi sonrası Oramar Reisi Suto Ağa, Şemdinaneşrafından Oğuz Han, Behram, Seyyid Emin, Tahir, Sultan Ağalar¹⁵⁰ ve Milli Aşireti Reisi Mahmud Bey nişan ile ödüllendirildi¹⁵¹.

Aşiretlere verilen nişan ve rütbelerle aşiretler kontrol altına alındı. Bu kontrol diğer aşiretlere de yansıdı ve bölgedeki bütün aşiretler tekrar İngilizlere karşı cephe aldılar. İlk başta, Akra'daki İngiliz siyasî memuru aşiretlerle yapılan çarpışmada yenilerek kaçtı¹⁵². Erbil'de de İngiliz siyasî memur birkaç İngiliz askeri ve jandarması öldürüldü¹⁵³. İngilizlerin İmadiye'ye gönderdikleri kuvvetleri Şeyh Bahaaddin Efendi ve Hacı Reşid Bey'in kuvvetleri tarafından mağlup edildi¹⁵⁴. Görüldüğü üzere Haydar Bey'in yoğun çalışmaları sayesinde İngilizlerin Kürtler üzerindeki emelleri sonuçsuz kaldı. Fakat Haydar Bey'in azlinden sonra yerine tayin edilen valilerin onun kadar aktif olamamaları neticesinde İngilizlerin Kürtlere karşı politikaları başarılı olacaktı¹⁵⁵.

3. 2. İngilizlerin Ermeniler Üzerindeki Faaliyetleri

Van'ın 6 Nisan 1918'de Türk kuvvetleri tarafından geri alınmasıyla, Van'dan çekilen Ermeniler bir taraftan terör olaylarına devam ederken diğer yandan da 1919 Ocak ayında Paris'te başlayan barış görüşmelerinde Avrupa devletlerinin Büyük Ermenistan'ı kurmasını beklemeye başlamışlardı¹⁵⁶. Büyük Ermenistan projesi Paris'te tartışılırken, Osmanlı Devleti ise kendi topraklarından hiçbir parçanın ayrılamayacağını belirtmişti. Dâhiliye Nezareti bu hususta 13 Şubat 1919 tarihinde Van Vilayeti'ne bir telgraf göndererek "*Memâlik-i Osmaniye'den hiçbir cüzün ayrılmasının kabul edilemeyeceği*" hususunun üzerinde durmuştu¹⁵⁷.

¹⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, 101/ 19-153.

¹⁴⁹ BOA, DH.KMS, 50-4/ 8, lef: 9.

¹⁵⁰ BOA, DH.KMS, 50-3/ 29, lef: 12.

¹⁵¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 109, G: 91, B: 1-4.

¹⁵² BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 77.

¹⁵³ BOA, DH.KMS, 50-3/ 29, lef: 12 – 14.

¹⁵⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 345, G: 191, B: 1. Fakat daha sonra, Şeyh Bahaaddin ve biraderi Alaaddin Efendiler yakalanarak Musul'a götürülmüşlerdi (BOA, DH. KMS, 50-3/ 25, lef: 76; ATASE Arşivi, İSH, K: 345, G: 233, B: 1). Şeyh Bahattin'in tevkif edilmesi sebebiyle İmadiyeliler ve civar aşiretler toplanıp İngilizlere hücum etmişlerdi (ATASE Arşivi, İSH, K: 347, G: 26, B: 1; BOA, DH. KMS, 50-3/ 29, lef: 12).

¹⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Haluk Selvi, "İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)", *Belleten*, 271, Cilt: LXXIV-Sayı: 271-Yıl: 2010 Aralık, ss. 789-831, s. 824-826.

¹⁵⁶ Mehmet Çevik, *Milli Mücadele'de Van ve Civarı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1995, s. 167-168.

¹⁵⁷ BOA, DH.ŞFR, 96/ 175.

Bu arada Van, Türkler tarafından geri alındıktan sonra kuzeye doğru kaçan Ermenilerin tekrar toplanarak, İngilizlerin de desteğiyle Van'ı ele geçirmeye çalışacakları istihbaratı alınmıştı. 18 Şubat 1919 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından Van Valiliği uyarılarak Ermenilerin, saldırı ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınması istendi¹⁵⁸. İngilizler, MaküSerdarı'ndan¹⁵⁹ geçiş izni almak için subaylarını bölgeye göndermişlerdi. Ancak Haydar Bey'in 21 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre Makü Serdarı Ermenilere geçiş izni vermediği gibi her köyden beşer kişi olmak üzere topladığı askerleri Nahçıvan taraflarında Müslümanlara saldıran Ermenilere karşı göndermişti¹⁶⁰. Bu sırada Simko, MaküSerdarı'nın kardeşini tutuklamış ve Rumiye'yi ele geçirmişti. Bu olaylar MaküSerdarı'nın Ermenilerle birleşmesine neden olmuştu. Haydar Bey, olayların büyümesi ve Türk tarafına zarar vermesi üzerine devreye girdi. Haydar Bey'in çabası sonucunda, Makü Serdarı Ermenilerle birleşmekten vazgeçti¹⁶¹.

Paris'te barış görüşmeleri devam ederken, Şerif Paşa ve BogosNubar Paşa'nın bir ittifak yaptığı haberi bölgeye gelmişti. Kürt aşiretleri, Şerif Paşa'nın kendilerini temsil etmediğini ve Osmanlı Hükümeti'nden başka bir yönetime tabi olmayı kabul edemeyeceklerini ilan etmişlerdi¹⁶². Ermeniler ise Kürt aşiretlerine karşı taarruz etmişler, bunun üzerine aşiretler birleşmeye başlamışlardı. Haydar Bey, hem aşiretlerin kendi başlarına hareket etmelerini hem de Ermenilerin taarruzunu önlemek için harekete geçti. Dâhiliye Nezareti'ne 3 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği telgrafta "*Halife-i zişânım tarafından uhdeme, emanetime tevdi edilen bu güzel vilayeti kanımla canımla müdafaaya çalışacağım. İcab ederse aşâyiritoplayarak harbe sevk edeceğim. Validemle altı evladımı size emanet ediyorum*" diyerek¹⁶³ sanki askere giden bir er edası ile vedalaşmış ve şehit olursa ailesine bakılmasını vasiyet etmişti.

İngilizler ise Ermenileri kışkırtmaya devam ediyordu. Top ve makineli tüfeklerle teçhizatlandırılmış 6.000 civarındaki Ermeni kuvveti, başlarında İngiliz subayları olduğu halde Nahçıvan'ı işgal etmişti¹⁶⁴. Osmanlı Hükümeti hudutta asayişin bozulması ve Ermenilerin taarruzlarının devamı durumunda Müslüman halkın tecavüzden korunması gerektiğini Haydar Bey'e bildirmişti¹⁶⁵. Ermeniler bu kez de General Antranik'in komutası altında 30.000 kadar kuvvetle Van'a saldırmak niyetindeydiler. Ermenilerin amacı Van'ı işgal etmek ve Yunanlıların İzmir'in işgali gibi bir emrivaki ile Türkleri karşı karşıya bırakmak idi¹⁶⁶. Haydar Bey'in uyarıları sonunda 9 Haziran 1919'da Meclis-i Vükelâ'da Ermenilerin Antranik önderliğinde Van'ı ele geçirmek istemeleri ve İngiliz subaylarının yardımı ile Van'a

¹⁵⁸ ATASE Arşivi, İSH, K: 45, G: 7, B: 1-16.

¹⁵⁹ MaküSedarı bir süredir İngilizlerin kendi topraklarından geçmesine izin vermemekteydi (*United States Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Russia, c. II, s. 618*).

¹⁶⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ, 11/ 5, lef: 3.

¹⁶¹ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 40.

¹⁶² BOA, DH.EUM, AYŞ. 4/ 83.

¹⁶³ BOA, DH.KMS, 53-1/ 56, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 100/ 85.

¹⁶⁴ İ. Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, 2001, s. 187.

¹⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, 100/ 77.

¹⁶⁶ BOA, DH.KMS, 53-2/ 104, lef: 1/1; BOA, DH.ŞFR, 100/ 45.

geçirilmek istenmesi meselesi gündeme geldi. Yapılan müzakerelerden sonra gerekli tedbirlerin alınması için Dâhiliye Nezareti'ne ve özellikle İngilizlerin faaliyetlerinin durdurulması için Hariciye Nezareti'ne emir verildi¹⁶⁷.

Alınan tedbirlere rağmen İngilizlerin desteğini alan Ermeniler, Van'a taarruz etmekten vazgeçmiş değillerdi. Bunun üzerine Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası sınıra hareket etmişti. Van'da bu olay duyulunca halk heyecanlanmıştı. Haydar Bey, halkı teskin ettikten sonra sınırdaki aşiretleri cesaretlendirmek ve harekâtı yakından takip etmek için 15 Haziran 1919'da Saray'a gitmişti¹⁶⁸. Buradan Beyazıt livasına giderek toplanan aşiret reisleriyle ve Bayazıt mutasarrıfı ile bu meseleyi görüşmüştü. Haydar Bey ayrıca, Nahçıvanlıların Ermeniler aleyhine ayaklandırılmasının faydalı olacağı fikrindeydi¹⁶⁹. Haydar Bey'in çabaları sonunda Makû Serdarı da Ermenilere yol vermemeye devam etmekteydi¹⁷⁰. İngilizler ise faaliyetlerine devam ederek Nahçıvan'a yerleşmeye başlamıştı¹⁷¹. Haydar Bey Nahçıvan ile alakalı önlemleri almaya devam etmekteydi. Onun çabaları sayesinde bölgedeki Müslümanların silahları tamamen ellerinden alınmamıştı. Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta eski düşüncelerini yineleyerek, Nahçıvanlıların Ermenilere karşı ayaklandırılmasını istemişti¹⁷². Dâhiliye Nezareti de Haydar Bey'e gönderdiği telgraflarda ahalinin sükûnetinin muhafaza edilmesini tavsiye etmekteydi¹⁷³.

Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alındığı Ağustos ayı başlarında Van ve civarında Ermenilerin durumu bu şekilde idi. Görüldüğü üzere Haydar Bey'in aldığı önlemlerle Van'ın İngilizlerin desteğindeki Ermenilerin eline geçmesi önlenmişti.

3. 3. İngilizler ve Nasturiler

İngilizler, Musul'u aldıktan sonra Kuzey'e doğru ilerlemeye başladıklarında Kürt ve Ermenilerin yanında Nasturiler ile de ilgilenmeye başlamışlardı. Nasturiler, I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarla ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardı. Rusların çekilmesiyle ortaya çıkan boşluğu İngilizler doldurmaya başladı¹⁷⁴. İngilizler, Simko ile birlikte Nasturilerden bir Nasturi-Kürt birliği oluşturmayı düşünmekteydi. Tam bu sırada, Mart

¹⁶⁷Antranik'in (Hoca d ile yazmış ismi, sen t ile) bu yıllardaki Van bölgesindeki çalışmaları için bkz: Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Andranik Ozanyan", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri*, İstanbul, Ekim 2001; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, İstanbul, 2003, s. 311-318.

¹⁶⁸BOA, DH.KMS, 53-1/ 66, lef: 2.

¹⁶⁹ATASE Arşivi, ATA-ZB (Atatürk Koleksiyonu), K: 5, G: 34, B: 2.

¹⁷⁰BOA, DH.KMS, 50-3/ 17, lef: 4.

¹⁷¹İngilizlerin buraya yerleşmeye çalışmaları ve Ermeni-Kürtlerle ilişki kurmak istemelerinin nedeni Bağdat ve Musul ülema ve eşrafını kendi taraflarına çekme işinde başarılı olamamaları idi (ATASE Arşivi, İSH, K: 33, G: 13, B: 1-4).

¹⁷²BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 12.

¹⁷³BOA, DH.ŞFR, 101/ 19-2; BOA, DH.KMS, 53-2/ 16, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 102/ 213.

¹⁷⁴Nasturilerin Osmanlı Devleti tebaasından olmasına rağmen, Türklere karşı önce Rusların daha sonra İngilizlerin tarafında yer almasının nedenleri arasında din faktörünün dışında Haydar Bey'in belirttiğine göre bölgedeki idarecilerin basiretsizliği ve halka iyi davranmamaları da vardır (Haydar Vaner, "Türkiye'de Nasturi Meselesi", *Yeni Tarih Dünyası*, sayı: 16, c. II, İstanbul, 1954, s. 642).

1918’de Nasturilerin lideri Patrik Mar Şemun, Simko tarafından öldürüldü ve yerine genç ve sağlığı iyi olmayan kardeşi geçti. Fakat gerçekte kontrol Baz Aşireti’ne mensup Ağa Petros’un elindeydi¹⁷⁵. Mar Şemun’un öldürülme olayından sonra Simko ile Nasturilerin arası bir daha iyi olmamak üzere açılmıştı.

Liderlerini kaybeden Nasturilere bir darbe de Türklerden gelmişti. Türk birliklerinin 6 Nisan’da Van’ı, 22 Nisan’da da Hakkari’yi ele geçirmesi üzerine bu bölgede yaşayan Nasturiler toplu halde Rumiye taraflarına gittiler. Fakat burada Ermeni ve Kürtlerle aynı anda yaşamak zorunda olan Nasturilerin durumu pek iç açıcı değildi. Ağa Petros liderliğindeki Nasturiler vaat edilen yardım için İngilizlere başvurdular. İngilizlerden destek alan Nasturiler¹⁷⁶, İran topraklarında Ermeni güçleriyle birleşmek umudu ile 12 Haziran’da Osmanlı güçlerine savaş açtılar. Fakat bir hafta sonra Salmas yakınlarında, Haydar Bey komutasındaki Osmanlı-Kürt müfrezesine yenildiler. Nasturilerin yenilmesi üzerine İngilizler, Ağa Petros’a mektup göndererek onlara yardım edeceklerini bildirmişti¹⁷⁷.

Osmanlı birlikleri, Rumiye ve civarında toplanan Ermeni ve Nasturilere son darbeyi indirmek için 18 Temmuz 1918’de Rumiye’ye girdiler. Zor durumda kalan Ağa Petros bu kez “*Türklerin şefkatine*” sığınıyordu. Fakat IV. Ordu Kumandanlığı bu teklife temkinli yaklaşıyordu¹⁷⁸. Bunun üzerine Nasturiler yeniden İngilizlere yönelmişlerdir.

Dağılan Nasturilerin elinden yine İngilizler tutacaktı. Kasım 1918’de Musul’u işgal eden İngilizler kısa sürede Akra, Zaho, İmadiye, Zibar gibi kazaları ele geçirdi. İngilizler, bu bölgede varlıklarını devam ettirebilmek için Hakkari-Rumiye hattı üzerinde tampon bölge kurmak istiyordu¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Ağa Petros, gerilla savaşını iyi bilen birisiydi fakat şöhret ve paraya karşı aşırı zaafı olan, hilekâr, üstelik geçmişi kötü birisiydi ve Mar Şemun ailesi ile arası bozduktu (Bulloch ve Morris, *a.g.e.*, s. 200).

¹⁷⁶ İngilizlerin Nasturilere desteği şu şekilde idi: Nakit ihtiyaçlarını, bölgedeki Amerikan misyoner merkezinin Şefi Dr. Shedd karşıladı. Dr. Shedd harcamaları kontrol etmek maksadıyla kendisine bağlı ve Nasturiler’den oluşan bir komite oluşturmuştu. Misyonerlerin harcadığı paralar için Tahran’daki İngiliz temsilciliği tarafından Tebriz’deki Imperial Bank’a depozit yatırılmıştı. Temmuz-Ağustos 1918’de Rumiye’deki Nasturi ordusunu ayakta tutabilmek için 300.000 kron (10.000 Sterlin) harcanmıştı (Çevik, *a.g.t.*, s. 158; Suat Akgül ve Sahir Uzel, *Musul-Kerkük Harekatı*, Ankara, 2001, s. 82).

¹⁷⁷ Çevik, *a.g.t.*, s. 159-161.

¹⁷⁸ Aysan, *a.g.e.*, c. III, s. 37.

¹⁷⁹ İleri zamanlarda bu konu yine gündeme gelmişti. Ocak 1919 başlarında “*Musul’u da içerecek bağımsız bir Kürt Emirliği’nin kurulması ve bu bağımsız devletin Britanya mandasına verilmesi*” şeklindeki teklif, Nasturilerin haklarını zarara uğratacağı gerekçesiyle reddedilmişti (Mesut, *a.g.e.*, s. 23). Haydar Bey, Dâhiliye Nezaretine çektiği bir telgrafta İngilizlerin ise Hristiyanları Müslümanlara tercih etmesinin, Müslümanları gücendirdiğini ve bunun kullanılabileceğini bildirmişti (BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 31). Bu arada şu bilgiyi hatırlatmakta fayda vardır: Paris Barış Konferansı’na diğer gruplar gibi Nasturiler de bağımsız bir devlet kurmak için temsilciler göndermişlerdi. İngiltere’deki Cantenbury Başpiskoposu ile görüşükten sonra Paris’e giden ve Nasturi, Süryani ve Keldanilerin temsilcisi olduğunu ileri süren bu grubun konferanstan talep ettiği yurdun sınırları Musul, Rumiye, Diyarbakır, Urfa’yı içine almakta, batıda Fırat, kuzeyde Van gölünün güneyindeki dağlar, doğuda Türkiye ile İran arasındaki dağlar, güneyde Fırat ve Dicle’yi kesen bir hattan oluşmaktaydı (Yonca Anzerioğlu, *Nasturiler*, İstanbul, 2000, s. 181). Ancak bu isteklerin gerçekleşmesi mümkün görünmemekle birlikte İngilizler, Ağa Petros’u aradan

İngilizler Nasturilerin bölgede tek başlarına bir devlet kurmalarının mümkün olmadığını görmeleri üzerine yeniden bir Ermeni-Nasturi-Kürt ittifakı kurmak için harekete geçmişlerdi. İngilizlerin Nasturi ve Ermenilerle bir ittifak için düşündükleri ilk isim Simko idi. Fakat Simko, bulunduğu bölgede Ermenilere nefes aldırılmamış ve Nasturilerin de ruhani liderini öldürmüştü. Ayrıca Haydar Bey, Simko ile devamlı irtibat halindeydi. Simko, Mayıs 1919'da Haydar Bey'e bir telgraf göndererek Osmanlı Devleti'ne sadakat ve bağlılıklarını bildirdikten sonra Nasturi ve Ermenilerle savaşını devam ettireceğini ve bir tek Nasturi ve Ermeni'nin Azerbaycan'a girmesine müsaade etmeyeceğini bildirmişti¹⁸⁰. Haydar Bey, Simko'nun Osmanlı Devleti'ne sadakatini sağlamasının dışında İngilizlerin Nasturiler üzerindeki faaliyetlerini de dikkatle takip ediyordu. Haydar Bey, Ağa Petros'un Samara'da çok fazla zayıf vermesi üzerine buradaki Nasturilerin, İmadiye'ye gittiğini¹⁸¹ ve İngilizlerin İmadiye bölgesindeki Nasturilerin sayısını artırma çalışmalarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti¹⁸². Bunun dışında Haydar Bey, İngilizlerin kurmayı tasarladığı Nasturi-Ermeni-Kürt ittifakı hakkında İstanbul'a rapor göndermişti. Rapora göre İngilizler böyle bir ittifak için ilk başta Simko'yu düşünmüşler fakat Simko ile Nasturi ve Ermeniler arasında düşmanlıklar nedeniyle bu kez Seyyit Taha'ya yönelmişlerdi. Seyyit Taha'ya beylik vaat ederek ve top-mitralyöz ve iki bin mavzer ile epeyce miktar para vermişlerdi. Haydar Bey'e göre Seyyid Taha'nın Nasturilerle ittifak kurmaya yanaşması Kürtlerin hoşuna gitmiyordu¹⁸³.

Haydar Bey, Van Valiliği görevinden alındığında Van ve civarındaki Nasturilerin durumu bu şekilde belirsizliğini korumaktaydı¹⁸⁴.

4. Milli Mücadele ve Haydar Bey

IX. Ordu Müfettişi unvanı ile 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı vilayetler arasında Van da vardı. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa ile Haydar Bey devamlı irtibat halindeydi. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıkar çıkmaz Van Vilayeti'nin de aralarında bulunduğu kontrolü altındaki illere bir telgraf göndererek, kendisine memleket hakkında rapor verilmesini istemişti¹⁸⁵.

Haydar Bey, aslında Mayıs başlarından itibaren çok zor durumdaydı. Kürtler, Ermeniler ve Nasturiler üzerindeki emellerini engellemesi nedeniyle İngilizlerin düşmanlığını kazanmıştı. Bu nedenle İngilizlerin baskısı neticesinde İstanbul Hükümeti Haydar Bey'i

çıkartıp Nasturilerin ve bir kısım Ermenilerin Van vilayeti ile Musul arasında yerleştirilerek, Hakkari-Rumiye arasında kurmayı düşündükleri tampon bölgeyi hayata geçirmeye karar vermişlerdi (Çevik, *a.g.t.*, s. 163-164).

¹⁸⁰ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 28-29.

¹⁸¹ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 14.

¹⁸² BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 9.

¹⁸³ BOA, DH.KMS, 50-3/ 25, lef: 45, 46.

¹⁸⁴ 1924 Haliç Konferansı'nda Nasturi meselesi gündeme gelmiş fakat buradan da beklendikleri sonuç çıkmamıştı (Akgül ve Uzel, *a.g.e.*, s. 97-98). Nasturiler bu konferanstan sonra son defa 1924 yılı sonlarına doğru tekrar ayaklanmışlar fakat bu ayaklanma da bastırılmıştı. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: Reşat Hallı, "Nasturi Ayaklanması (12-28 Eylül 1924)", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı: 7, Ankara, 1979; Cengiz Kürşad, "Cumhuriyetimizin Korunması (II): Nasturi İsyanları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 41, İstanbul, 1988, s. 27-29.

¹⁸⁵ ATASE Arşivi, İSH, K: 14, G: 78, B: 1.

görevden almayı düşünüyordu. İstanbul basını da onun Van Valiliği'nden alındığı ile ilgili haberler yayınlıyordu. Bu durum Haydar Bey'i çok gücendirmişti. 8 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta bu durumdan bahsettikten sonra kendisi hakkındaki belirsizliğe son verilmesini istiyordu. Haydar Bey¹⁸⁶, Nezaret'in cevabını beklemeden 10 Mayıs 1919'da Nezaret'e gönderdiği diğer bir telgrafta ise görevi bırakmayı teklif etmişti¹⁸⁷. Dâhiliye Nazırı Adil Bey, doğacak tepkilerden çekindiği için, 25 Mayıs 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği telgrafta vazifesine devam etmesini bildirmişti¹⁸⁸. Sağlık durumu zaten iyi olmayan Haydar Bey, bu gelişen olaylar karşısında durumu daha da kötüleştiği için Van Sıhhiye Müdürü'nden aldığı raporu Dâhiliye Nezareti'ne göndererek istirahatını talep etmişti¹⁸⁹. Nezaret bunun üzerine Haydar Bey'i görevinden alarak yerine Mithat Bey'i atamıştı¹⁹⁰. Nezaret ayrıca Mithat Bey vilayete gelene kadar vekâleten Haydar Bey'e vazifeye devam etmesini bildirmişti¹⁹¹. Haydar Bey, bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'ne "*istirahata muhtaç olmakla beraber şu müşkül zamanda teklif edilecek hizmet hamallık dahi olsa yaparım*"¹⁹² şeklinde cevap vermişti.

Mustafa Kemal Paşa da Haydar Bey'e bir türlü ulaşamıyordu. Bunun üzerine Erzurum'da XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya 27 Mayıs 1919'da bir telgraf göndererek Van Valisi Haydar Bey'le haberleşemediğini bildirmişti¹⁹³. Olayı hemen araştırarak Haydar Bey'in görevden alındığını öğrenen Kazım Karabekir Paşa durumu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş, kendisi de Haydar Bey'e 31 Mayıs 1919'da telgraf göndererek Van'da kalmasını istemişti¹⁹⁴. Mustafa Kemal Paşa ise olayı öğrenir öğrenmez Dâhiliye Nezareti nezdinde Haydar Bey'in Van Valiliği'nde kalması için baskı yapmaya başlamıştı. Durumun çok ciddi olduğundan bahseden Mustafa Kemal Paşa, Haydar Bey'in bir Ermenistan ve Kürdistan devletine karşı koyabilecek kişi olduğunu; yerine atanan Mithat Bey'in de bu tehditlere karşı koyabilecek birisi olmadığı gibi bölgeye de yabancı olduğunu belirtmişti¹⁹⁵. Bu

¹⁸⁶ BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef. 8. Haydar Bey daha önce 24 Ekim 1918'de sağlık problemlerini dile getirerek görevden ayrılmak istediğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiş, fakat bu isteği kabul edilmemişti (BOA, DH.ŞFR, 93/48).

¹⁸⁷ BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef. 7.

¹⁸⁸ BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef. 1.

¹⁸⁹ BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef. 7.

¹⁹⁰ BOA, BEO.VGG: 343345. Vilayet dahilindeki Ermeniler de Haydar Bey'in vilayet görevinden alınmasını üzüntü ile karşılamışlar, Haydar Bey'e on yedi kişinin imzasını taşıyan imzalı bir de yazı sunmuşlardı. Haydar Bey bu yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti. (BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef 6). Bu yazı Haydar Bey'in vilayette ne kadar sevildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca ileride İstanbul'u işgal eden İngilizlerin Haydar Bey'i Malta'ya sürmek için öne sürdüğü "*Hristiyanları (Ermenileri) katletme*" bahanesinin de doğru olmadığını göstergesidir.

¹⁹¹ BOA, DH.KMS, 52-2/1.

¹⁹² BOA, DH.KMS, 52-2/62, lef. 3.

¹⁹³ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 1, G: 20, B: 1.

¹⁹⁴ ATASE Arşivi, İŞH, K: 346, G: 108, B: 1. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa Havza'ya geçerek burada değişik kişilerle görüştüktan sonra tarihe Havza Genelgesi olarak geçecek kararlar alınmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu kararları 3 Haziran 1919'da Haydar Bey'e de göndermişti. (Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, İstanbul, 2001, s. 27-29).

¹⁹⁵ Bu bilgiler Mustafa Kemal Paşa'nın 18 Haziran 1919'da Dâhiliye Nezareti'nde gönderdiği şifreden alınmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, bu şifrede bu isteğinde ne kadar haklı olduğundan da bahsetmektedir (BOA, BEO.VGG, 343451).

arada Mustafa Kemal Paşa da, Haydar Bey'e telgraf göndererek Van'da kalması gerektiğini ifade etmişti¹⁹⁶.

Dâhiliye Nezareti artan baskılar sonunda 9 Haziran 1919 tarihinde Mithat Bey'i Erzurum Valiliği'ne, Haydar Bey'i de tekrar Van Valiliği'ne atadı¹⁹⁷. Böylece, Haydar Bey Van Valiliği görevine yeniden başladı. Göreve yeniden başlayan Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya 22 Haziran 1919'da gönderdiği telgrafta, baskılar sonucunda istifa etmek zorunda kaldığını belirtiyordu. Kendisine verilecek her türlü göreve hazır olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın, Van için endişelenmesine gerek olmadığını söylüyordu¹⁹⁸.

Haydar Bey, aynı gün Erciş'e giderek, buradaki durumu yakından incelemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile Kürt aşiretlerinin İngilizlere karşı isyan ettirilmesi düşüncesini paylaşmıştı. Haydar Bey'e göre Musul'un Dahok ve İmadiye bölgesindeki aşiretler kendisine bağlıydı. Bunlara her istediğini yaptırabilirdi. Eğer Kürt aşiretleri isyan ederlerse Arap aşiretleri de İngilizlere karşı isyan edebilirdi.¹⁹⁹ Haydar Bey, böylece gelişmeler hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya anında bilgi veriyordu.

23 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümeti tarafından görevinden alındı. Aynı gün Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Van'ın da aralarında bulunduğu III. Ordu Müfettişliği bölgesindeki vilayetlere telgraf gönderdi. Telgrafta Mustafa Kemal Paşa ile görüşülmemesi isteniyordu²⁰⁰. Fakat Haydar Bey bu telgrafa rağmen Mustafa Kemal Paşa ile görüş alışverişinde bulunacaktı.

Paris'te "Büyük Ermenistan" projesi tartışılıyordu. Van'ın, Ermenistan'ın bir parçası olarak gösterilmesi Vanlıların tepkisini topluyordu. Haydar Bey'in yönlendirmesi ile Van Müftüsü Ziya Bey, Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Reisi Tevfik Bey, Belediye Reisi Derviş Bey ve Kürt ümerasından Mutiullah Bey 4 Temmuz 1919'da bir telgraf çekerek tepkilerini dile getirmişlerdi²⁰¹. Van halkı bu şekilde vatanın parçalanmasına bütün yürekliliği ile karşı çıkacaklarını belirtmişlerdi.

Haydar Bey, o sıralarda Erzurum'da kongre hazırlıklarında bulunan Mustafa Kemal Paşa ile memleketin kötüye giden durumunu yüz yüze görüşmeyi planlıyordu. Bu nedenle Ernis'e kadar gelerek Mustafa Kemal Paşa'ya 8 Temmuz 1919'da bir telgraf çekti. Karakilise (Ağrı)'de, Kazım Paşa ve Rauf Bey'in de hazır bulunacağı bir görüşme yapma isteğini bildirdi²⁰². Aynı zamanda Dâhiliye Nezareti'ni de bu mülakattan haberdar etti. Böylece

¹⁹⁶ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 5, G: 20, B: 1.

¹⁹⁷ BOA, MV, 251/ 12; ATASE Arşivi, İSH, K: 24, G: 85, B: 1. Babiâli Evrak Odası'na göre ise Haydar Bey Van Vilayeti Valiliği'ne 12 Haziran 1919 tarihinde geri dönmüştü (BOA, BEO, 343345).

¹⁹⁸ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 5, G: 34, B: 1.

¹⁹⁹ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 5, G: 34, B: 2.

²⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, 100/ 74.

²⁰¹ BOA, DH.KMS, 53-2/ 16, lef: 2.

²⁰² ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 2, G: 77, B: 1.

memleketin sorunlarına daha kolay çözüm bulunabileceğini düşünmüştü²⁰³. Dâhiliye Nezareti ise Haydar Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesine kesinlikle karşıydı²⁰⁴. Fakat Haydar Bey'in Nezaretin önerisini dinlemeyeceği aşikârdı. Mustafa Kemal Paşa, Haydar Bey'in mülakat talebine karşılık verdiği cevabında, zamanlamanın iyi olmadığını belirtmiş, fakat kendisi ile temasın devam etmesi gerekliliğini de bildirmişti²⁰⁵. Böylece, Mustafa Kemal Paşa ile Haydar Bey arasında görüşme gerçekleşmedi.

Bu gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa, 8 Temmuz 1919 akşamında sine-i millete çekilip askerlik görevinden istifa etmişti²⁰⁶. Bunun üzerinde Dâhiliye Nezareti Van Vilayeti'ne 17 Temmuz 1919'da telgraf göndererek Mustafa Kemal Paşa'nın resmi bir vazifesi olmadığından bahsederek onunla görüşülmemesini istemişti²⁰⁷. Haydar Bey yine Nezaretin bu isteklerini görmezlikten gelmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Haydar Bey'e 29 Temmuz 1919'da daha sert bir telgraf göndererek Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in hükümetin karar ve tebliğlerine muhalif hareketlerde buldukları için yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini istemişti²⁰⁸.

Bu arada Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile anlaşarak 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir Vilayât-ı Şarkıyye kongresi toplanmasını kararlaştırmış, yeterli sayıda delegenin katılmaması üzerine kongre ancak 23 Temmuz'da toplanabilmişti²⁰⁹. Diğer doğu vilayetlerinden olduğu gibi Van'dan da kongreye delege gönderilmesi istenmişti. Fakat Van'dan çeşitli nedenlerle delegeler gönderilememişti. Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa ve daha sonra XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Haydar Bey'e telgraf göndererek Erzurum'da toplanacak kongreye Van'dan iki kişinin acilen seçilip gönderilmesini istemişlerdi²¹⁰. Haydar Bey de bunun üzerine o sıralarda Erzurum'da bulunan Binbaşı Süleyman Bey ile idare azası Said Efendi'nin Van Vilayeti adına kongreye katılmasını uygun görmüştü²¹¹. Mustafa Kemal Paşa da 18 Ağustos 1919'da Haydar Bey'e gönderdiği bir telgrafta kongre kararlarını bildirmişti²¹².

²⁰³ BOA, BEO.SYS (Siyasî Evrak), 34-64/V_8.

²⁰⁴ BOA, DH.ŞFR, 101/19-35.

²⁰⁵ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 2, G: 77, B: 2.

²⁰⁶ Atatürk, *a.g.e.*, c. I, 2001, s. 47; Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Ankara, 2002, s. 134. Mustafa Kemal Paşa'nın istifa telgrafı için bkz: *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri 1911-1921*, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1982, B: 54.

²⁰⁷ BOA, DH.ŞFR, 101/19-100.

²⁰⁸ BOA, DH.ŞFR, 101/67.

²⁰⁹ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000, s. 108-117; Ömer Toraman, "Vilayât-ı Şarkıyye Valilerinin Erzurum Kongresi Karşısında Tavrıları", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşundan Günümüze Erzurum I. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 169.

²¹⁰ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 1, 3.

²¹¹ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 4. Arşiv belgesinde bu şekilde olmasına rağmen diğer kaynaklarda Van delegesinin Said EfendizâdeCazim, Hocasade Osman Tevfik Bey olduğu yazılıdır (Yücel Çil, "Erzurum Kongresi Delegeleri", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşundan Günümüze Erzurum I. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 228).

²¹² ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 4, G: 86, B: 5.

Haydar Bey, Temmuz ayı sonunda Van Valiliği görevinden alınmış olmasına rağmen, Milli Mücadele'ye desteğini çekmemiş, Erzurum'a giderek faaliyetlerine burada devam etmişti.

5. Haydar Bey'in Van Valiliği Görevinden Alınması

Haydar Bey, Van Valiliği'nden iki kez istifa etmesine, bir kez görevden alınmasına ve bir kez de başka bir vilayete tayini çıkmasına rağmen bu vazifesine Temmuz 1919 sonuna kadar devam etmişti. Fakat Haydar Bey'in özellikle İngilizlerin bölgeye yerleşmelerini engellemesi, Bağdat'taki İngiliz Siyasî Komiserliği'nin harekete geçmesine neden olmuştu. İngiliz komiserliği, 22 Mayıs 1919'da Amiral Calthorpe'a gönderdiği bir yazıda Haydar Bey'in Oramar ve Herki aşiretlerine silah dağıttığını ve Simko gibi diğer aşiretlerle de ilişkide olduğunu yazmaktaydı²¹³. Bunun yanında Paris'teki Ermeni delegesi BogosNubar Paşa, Haydar Bey'i, Kürtleri Ermenilere karşı kışkırttığı gerekçesiyle İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a şikâyet etmişti²¹⁴. Bağdat'taki İngiliz Siyasî Komiserliği bu kez 5 Haziran'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda Haydar Bey'in Hristiyanları katlettiğini ifade etmekte, ayrıca Türk Hükümeti'nin bu konuda acil tedbirler almasını istemekteydi²¹⁵. Üst üste gelen bu tepkiler neticesinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 13 Haziran 1919'da Amiral Calthorpe'a bir yazı göndererek Türk Hükümeti'ne bu konuda baskı yapılmasını istemiştir²¹⁶. Bunun üzerine İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri de Osmanlı Hükümeti nezdinde Haydar Bey'in görevden alınması konusunda baskı yapmaya başlamıştı²¹⁷.

Dâhiliye Nezareti zaten Haydar Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinden rahatsız olmuştu. Bu gelişmeler üzerine 29 Temmuz 1919'da toplanan Meclis-i Vükelâ'da alınan kararla Haydar Bey'in vazifesine son verildi. Van Valiliği'ne ise Erzurum Valisi Mithat Bey getirilmişti. Fakat bu kararda Haydar Bey yeni bir yere tayin edilmemişti²¹⁸. Haydar Bey'in İstanbul Hükümeti tarafından gözden çıkarıldığı görülmektedir. Bu kararın dışında 8 Ağustos'ta tekrar toplanan Meclis-i Vükelâ Van Valisi Haydar Bey ile birlikte Erzurum, Bitlis ve Diyarbakır valilerini de asilerle, yani Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla teşrik-i mesai ettiği gerekçesiyle azletmişti²¹⁹.

Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alınma kararı Van'da büyük tepkiyle karşılandı. Halk adeta galeyana gelmişti. Müftü Vekili Ziyaeddin, Belediye Reisi Derviş, Tüccarzâde Tevfik, Dilaverzâde Mehmed Nazmi, Arvaszâde İbrahim, Türzkâde Mehmed Hilmi,

²¹³ NA, FO (Foreign Office), 608/ 78, 86314, CivilCommissioner (Baghdad) AdmiralCalthorpe (Constantinople) (13 Haziran 1919).

²¹⁴ NA, FO, 608/ 77, 342/1/1, BoghosNubar (DélégationNationaleArménienne) to J.A. Balfour (15 Mayıs 1919).

²¹⁵ NA, FO, 371/ 3659, 86314, BaghdattoForeign Office (5 Haziran 1919).

²¹⁶ NA, FO, 371/ 3659, 86314, Foreign Office toAdmiralCalthorpe (Constantinople) (13 Haziran 1919).

²¹⁷ Çevik, *a.g.t.*, s. 176.

²¹⁸ BOA, MV, 251/ 49. Aynı günlü Vakit gazetesinde ise Haydar Bey ile Erzurum Valisi Mithat Bey'in beyağışlarının karar verildiğine dair haber çıkmıştı (*Vakit*, 29 Temmuz 1919).

²¹⁹ BOA, MV, 252/ 39.

Molla Seyidzâde Nuri Beyler, 23 Ağustos 1919'da Sadaret'e valilerinin görevden alınmamasını isteyen bir telgraf göndermişlerdi. Oldukça duygusal bir üslupla yazılan telgrafın en çarpıcı kısmı şu şekildeydi: “*Felaketlerin en büyüğünü görmüş, fakat hükümetin yardımının asgarisine nail olmamış bulunan bu vilayetin ve halkının ne kara talihi varmış ki son medâr-ı tesellisi olan şefkatli valisinden mahrum kalacaktır*”²²⁰. Bunun dışında Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası Kumandanı Cavid Bey, Haydar Bey'in valilikten alınması üzerine, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya “*Haydar Bey'in Van Vilayeti'nden alınması ve bu vilayetin kadı veya defterdar gibi aciz-i memurin vekâletine bırakılması vatana bilerek ihanet olur... Haydar Bey, Van Vilayeti'nden ayrılırsa dâhil ve hariç işler pek fena olur*” şeklinde bir telgraf göndermişti²²¹. Kazım Karabekir Paşa da Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alınmaması için harekete geçmiş, 7 Eylül 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne bu konuda bir telgraf göndermişti²²². Kazım Karabekir Paşa, Dâhiliye Nezareti'nin dışında, 9 Eylül 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir telgrafta, İngilizlerin Musul ve İran dâhilindeki emellerinde Van Valisi Haydar Bey'in “*tedâbir-i hakimâne ve icraât-ı basiretkerânesi*” sayesinde başarılı olamadıklarını belirtmişti²²³. Fakat bu telgraflar İngilizlerin güdümüne giren İstanbul Hükümeti'ne tesir etmeyecekti. Kazım Karabekir Paşa'ya, Harbiye Nazırı'nın aynı gün verdiği cevap olumsuzdu²²⁴. Böylece Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden ayrılması kesinleşmiş ve bu konuda başka yapılacak bir şey kalmamıştı.

Haydar Bey, 29 Temmuz tarihinde valilik görevinden alınmasına rağmen, o tarihten Ağustos sonuna kadar Van'da kaldı. İstanbul Hükümeti Haydar Bey'i ısrarla İstanbul'a gelmesini istiyordu. Fakat Haydar Bey, İngilizlerden hakaret görme ihtimalinden dolayı İstanbul'a gitmeyi düşünmüyordu²²⁵. İstanbul Hükümeti ise Haydar Bey'in İstanbul'a gelmesini sağlamak için değişik yollara başvuruyordu. Dâhiliye Nezareti, Haydar Bey'e 2 Eylül 1919'da bir telgraf göndererek mezuliyet maaşını ancak İstanbul'da alabileceğini bildirmişti²²⁶. Bu telgrafa rağmen Haydar Bey, İngilizler tarafından tutuklanacağını düşündüğünden²²⁷ İstanbul'a değil, 10 Eylül 1919 tarihinde Erzurum'a gitmişti.

Yaklaşık olarak 1,5 yıl valilik yaptığı Van'dan ayrılan Haydar Bey'in, Van Valiliği'nden sonraki yaşantısı kısaca şu şekildedir: Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa ile görüşen Haydar Bey, onun ısrarı üzerine Mamûratülaziz valiliğini kabul etti²²⁸. 22 Eylül 1919'da Mamûratülaziz'e gelerek vali vekilliği görevine başladı²²⁹. Bu arada İstanbul

²²⁰ BOA, BEO.A.VRK (Evrak Kalemi), 831/81.

²²¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 346, G: 203, B: 1.

²²² ATASE Arşivi, İSH, K: 98, G: 60, B: 1.

²²³ ATASE Arşivi, İSH, K: 39, G: 104, B: 2.

²²⁴ ATASE Arşivi, İSH, K: 196, G: 28, B: 1.

²²⁵ BOA, DH.KMS, 55-1/ 54, lef: 2.

²²⁶ BOA, DH.KMS, 55-1/ 54, lef: 1/1.

²²⁷ Haydar Bey, İstanbul'a geldiğinde muhtemelen Ali İhsan Paşa'ya uygulandığı gibi İngilizler tarafından tutuklanacaktı (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, Ankara, 1994, s. 54). Haydar Bey kızından da bu doğrultuda bir mektup almıştı (ATASE Arşivi, İSH, K: 346, G: 203, B: 1) .

²²⁸ Kamil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 138-139.

²²⁹ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 16, G: 10, B: 6.

Hükümeti'nin de Mamuratülaziz'e Muharrem Mümtaz Bey'i vali olarak ataması üzerine²³⁰, 6 Ekim 1919'da Mamuratülaziz'den ayrılarak Sivas'a gitti²³¹. Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa, Haydar Bey'in Diyarbakır Vilayeti'ne atanmasını gündeme getirse de²³², onun bu tayin konusunda mütereddit davranması nedeniyle bu atama gerçekleşmedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, birlikte çalışmak için onun Sivas'ta kalmasını istedi²³³. Haydar Bey de 16 Kasım 1919'da Sivas'ta başlayan Heyet-i Temsiliye çalışmalarına katıldı²³⁴. Daha sonra Misak-i Milli'nin kabul edildiği Son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ne, Van Mebusu olarak seçildi²³⁵. İngilizlerin 16 Mart 1920'de Mebusan Meclisi'ni dağıtması üzerine, Mazhar Müfit (Kansu) ile birlikte Beyrut'a kaçtı²³⁶. Burada yaklaşık bir ay kadar kalan Haydar Bey, 30 Nisan 1920'de Ankara'ya gelerek²³⁷, 1 Mayıs 1920'de TBMM'ye Van Mebusu olarak katıldı²³⁸. Van Mebusluğu uhdesinde kalmak şartı ile Konya Valiliği'ne atandı ve 10 Temmuz 1920'de bu göreve başladı²³⁹. 28 Kasım 1920 tarihinde Konya Valiliği'nden istifa eden Haydar Bey²⁴⁰, 16 Nisan 1923'e kadar Van Mebusluğu devam etti. Ancak İkinci Meclis'e seçilemedi²⁴¹. Devlet görevinden ayrıldıktan sonra ticaret gibi değişik işlerle uğraştı ve 26 Mart 1954 yılında vefat etti²⁴².

Sonuç

Haydar Bey, Mart 1918'de Van valisi olarak atandığında Van Ermenilerin elindeydi. Kısa bir süre sonra Van geri alındı. Ancak şehir üç yıl boyunca Rus ve Ermenilerin idaresi altında tamamen harap olmuştu. Nüfusunun büyük bir kısmı ya yok edilmiş ya da mülteci duruma düşmüştü. Bunun yanında Musul'u işgal eden İngilizler hâkimiyetlerini Van ve civarına yaymak için Ermeni, Nasturi ve Kürt aşiretleri üzerinde yoğun propaganda faaliyetlerine başlamıştı. Görüldüğü üzere Haydar Bey'i vilayette zor görevler bekliyordu. Haydar Bey, Van'ın yeniden inşası için gayret sarf etmiş, memleketlerine geri dönen Müslüman ve Ermenileri iskân etmişti. Müslüman-Ermeni çatışmasına mahal vermeyerek asayiş problemini asgari düzeye indirmişti. İngilizlerin Van ve civarında bir Ermeni, Nasturi ya da Kürt devleti kurma teşebbüslerini bütün gayretiyle gerekirse bir nefer gibi çalışarak ve kendi valilik maaşını dahi feda ederek engellemeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştu. Büyük Güçler, Vilayet-i Sitte olarak adlandırılan ve Ermenilere vaat edilen altı doğu ilinden birisi olan Van Vilayeti ve çevresinde Haydar Bey'in valiliği sırasında emellerine ulaşamadılar.

²³⁰ Erdeha, a.g.e., s. 139.

²³¹ ATASE Arşivi, İSH, K: 350, G: 21, B: 1.

²³² ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 9, G: 85, B: 1; ATASE Arşivi, İSH, K: 199, G: 243, B: 1.

²³³ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 18, G: 80, B: 2.

²³⁴ Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Ankara, 1975.

²³⁵ ATASE Arşivi, ATA-ZB, K: 18, G: 37, B: 1, 2.

²³⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. II, Ankara, 1968, s. 558-565.

²³⁷ ATASE Arşivi, İSH, K: 621, G: 39, B: 1.

²³⁸ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul, 1994, s. 100.

²³⁹ İBA, B: 1240; Öğüt, 10 Temmuz 1920.

²⁴⁰ Ahmet Avanas, *Milli Mücadele'de Konya*, Ankara, 1998, s. 195-196.

²⁴¹ Demirel, a.g.e., s. 591.

²⁴² Sarı, a.g.t., s. 260.

Haydar Bey, Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Milli Mücadele hareketine sonuna kadar destek vermiştir. Bu desteği dolayısıyla Haydar Bey, İngilizlerin baskısı ile İstanbul Hükümeti tarafından valilik görevinden alınmıştır.

Haydar Bey, Van valisi olarak görev yaptığı 1,5 sene boyunca bölge ahalisiyle bütünleşmiş ve yöre halkının özlediği bir devlet adamı profili çizmiştir. Haydar Bey, Van ve Van halkı ile o kadar özdeşleşmişti ki soyadı kanunu çıkarıldığında Atatürk kendisine VANER soyadını uygun görmüştür. Ve Van halkı da onun anısını yaşatmak için vilayet dâhilinde inşa edilen liselerden birine “*Vali Haydar Bey Lisesi*” adını vererek hatırlanışını göstermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Emekli Sandığı Arşivi (ESA)
Genelkurmay Askerî Tarih ve Etüt Enstitüsü Başkanlığı Arşivi (ATASE)
İçişleri Bakanlığı Arşivi (İBA)
TheNationalArchives of United Kingdom - İngiliz Milli Arşivleri (NA)
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM)

Basılmış Belgeler

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 117, yıl: 2004, Genelkurmay Yayınları, Ankara.
Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri 1911-1921, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1982.
CaucasianBoundaries: DocumentsandMaps (1802-1946), Ed. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition, 1996.
Documents on British Foreign Policy, First Series, c. IV, Her Majesty'sStationery Office, London.1952.
DokumentıVneşneyPolitiki SSSR, c. I, GosudarstvennoeİzdatelstvoPolitiçeskoyLiteraturı, Moskva, 1957.
Düstur, Tertib-i Sâni, c. X, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı: 43, yıl: 1963, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.
Iraq Administration Reports, c. IV/V, Archive Edition, Oxford, 2002.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c. III/4-3 (Devre:3/İçtima senesi:4), T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1991.
Records of Iraq 1914-1966, C. I, II, ed. Alan de C. Ruch, Archive Edition, 2001.
United StatesDepartment of State, PapersRelatingtotheForeignRelations of the United States, 1918. Russia,c. II, U.S. Government Printing Office,1918.

Gazeteler

Ati

Boston Daily Globe

İkdam

Sabah

Tanin

Tasvir-i Efkâr

The Manchester Guardian

The Times

Kitaplar ve Makaleler

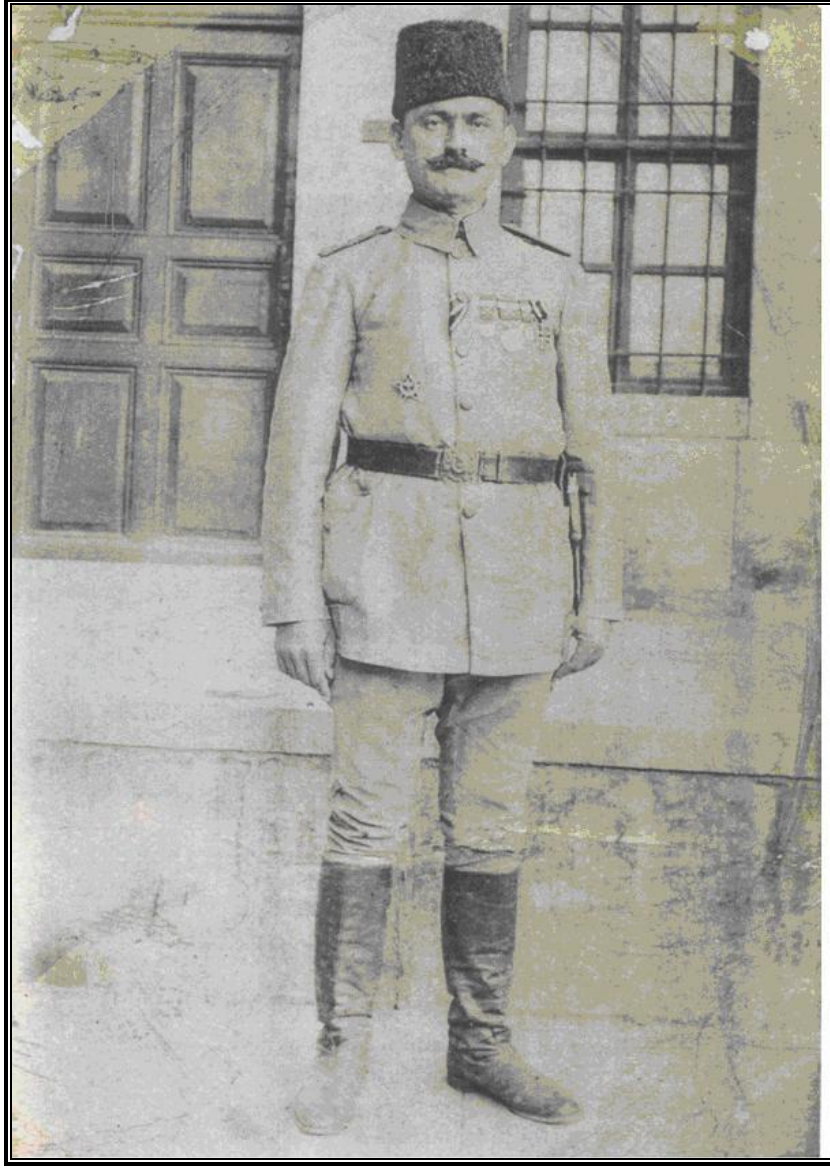
- AHMED, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Behrem, Ankara, 1992.
- AKÇORA, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.
- AKGÜL, Suat, UZEL, Sahir, *Musul-Kerkük Harekatı*, Berikan, Ankara, 2001.
- ANZERİOĞLU, Yonca, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- ARVAS, İbrahim, *Tarihi Hakikatler*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1964.
- ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul, 2001.
- ATNUR, İ. Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
- AVANAS, Ahmet, *Milli Mücadele'de Konya*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- AYSAN, E., *Büyük Harpte İran Cephesi*, c. III, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BLAU, Joyce, *Le Problème Kurde Essai Sociologique et Historique*, Le Monde Musulman Contemporain Initiations, Bruxelles, 1963.
- BOZARSLAN, Hamit, "Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925)", *Essays on the Origin of Kurdish Nationalism*, ed. Abbas Vali, Mazda Publishers, Calif, 2000.
- BRENTJES, Burchard, *The Armenian, Assyrians and Kurds: Three Nation, One Fate*, Rishi Publications, Campbell, 1997.
- BRUINESSIEN, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BULLOCH, John, Morris, Harvey, *No Friends But The Mountains-The Tragic History of the Kurds*, Oxford University Press, Oxford, 1992.
- BUSCH, Briton Goper, *Mudrosto Lausanne 1918-1923*, State University of New York, New York, 1976.
- CHALIAND, Gerard, *Les Kurdes et le Kurdistan - La Question Nationale Kurde*, François Maspero, Paris, 1981.
- ÇAKMAK, Fevzi *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri – Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da: 1935 de Akademide Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1936.
- ÇANKAYA, Ali, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. III, Mars Yayınevi, Ankara, 1968.

- ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇEVİK, Mehmet, *Milli Mücadele’de Van ve Civarı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.
- ÇİL, Yücel, “Erzurum Kongresi Deleğeleri”, 23 Temmuz *Erzurum Kongresive Kurtuluşundan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Yay.Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Ankara, 2003.
- ÇOKER, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- DEMİREL, Ahmet, *Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- EDMONDS, C. J., *Kurds, Turk, Arabs: Politics Travel and Research in North-Eastern Iraq: 1919-1925*, Oxford University Press, 1957.
- ENTESSAR, Nader, *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder & London, 1992.
- ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- GASRATIAN, Manvel Arsenovich, *Kurdscoe Dvijenie v Novoe i Noveyşee Vremya*, Izdatelstvo Nauka, Glavnaya Redaksiya Vostoçnoi, Literaturı, Moskva, 1987.
- GİRİT, Oya, *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1994.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Halil (KUT) Paşa, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972.
- HALLI, Reşat, “Nasturi Ayaklanması (12-28 Eylül 1924)”, *Askeri Tarih Bülteni*, sayı: 7, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979.
- HIDIRSAH, Yakup, *Massacre Of Christians, (Syriacs, Nestorians, Chaldeans, Armenians) In Mesopotamia and Kurds, A Documentary Study*, Hannover, 1997.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayınları, Ankara 1975.
- JWAIDEH, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, çev. İsmail Çekem, Alper Duman, İstanbul, 1999.
- KAMALİ, Fereşteh Koohi, “İran Kürdistanı’nda Ulusçuluğun Gelişmesi”, *Kürtler (Güncel Bir Araştırma)*, ed. Kreyenbrok Sperl, çev. Yavuz Alagon, Cep Yayınevi, İstanbul, 2003.
- KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1968.
- KARABEKİR, Kazım, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu - Demografik ve Sosyal Özellikleri (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.
- KONUĞÇU, Enver, “Van’ın Ermeniler Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990.

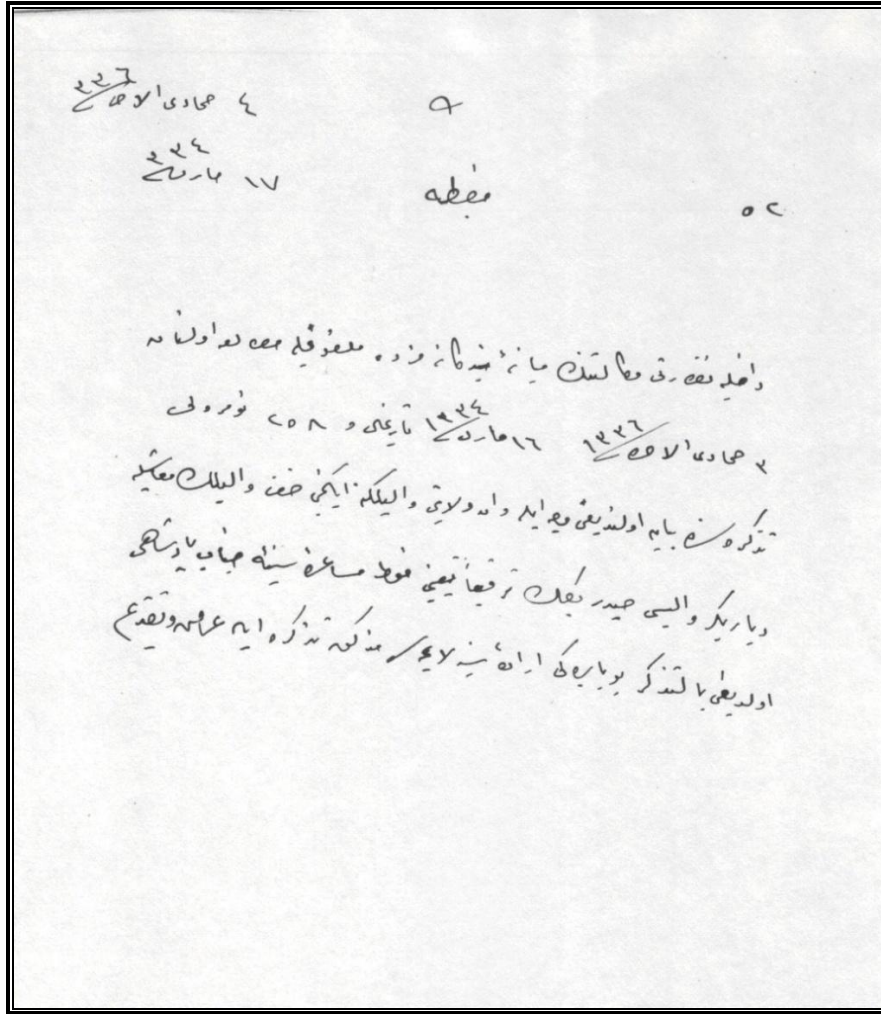
- KUTSCHERA, Chiris, *Le Mouvement National Kurde*, Flammarion, Paris, 1979.
- KUTSCHERA, Chiris, *Kürt Ulusal Hareketi*, çev. Fikret Başkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- KUYUBAŞ, Erol, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997.
- KÜRŞAD, Cengiz, “Cumhuriyetimizin Korunması (II): Nasturi İsyancıları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 41, İstanbul, 1988.
- LAZAREV, M. S. v.d., *Kürdistan Tarihi*, çev. İbrahim Kale, Avesta, İstanbul, 2001.
- LAZAREV, M. S., *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1989.
- MCCARTHY, Justin, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1995.
- MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, 1998, İstanbul.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998.
- MCCARTHY, Justin, v.d. *The Armenian Rebellion At Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.
- MCDOWALL, David, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris, London, 1997.
- MCDOWALL, David, *The Kurds: A Nation Denied*, Minority Rights Group, London, 1992.
- MEISELAS, Susan, *Kurdistan in the Shadow of History*, Random House, New York, 1997.
- MESUT, Ahmet, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.
- ÖĞÜN, Tuncay, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, sayı: 462, Ankara, Ekim 2001.
- ÖKE, Mim Kemal, *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel’in Faaliyetleri (1919)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1998.
- ÖKE, Mim Kemal, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, *Osmanlı Devleti’nde Bürokrasi*, Okumuş Adam, İstanbul, 2001.
- SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, c. IV, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991.
- SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, c. V, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.
- SAFRASTIAN, Arshak, *Kurds and Kurdistan*, The Harvil Press, London, 1948.
- SAKİN, Orhan, *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınları, İstanbul, (t.y.).
- SARI, Mustafa, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- SELVİ, Haluk, “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Andranik Ozanyan”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri*, İstanbul, Ekim 2001.
- SELVİ, Haluk, “İngiltere’nin Musul Politikası Karşısından Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920)”, *Belleten*, 271, Cilt: LXXIV-Sayı: 271-Yıl: 2010 Aralık, ss. 789-831.

- SELVİ, Haluk, “Milli Mücadele’de Van’da Valiler Sorunu”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 136, Şubat 2002.
- SELVİ, Haluk, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Vilâyât-ı Şarkıyye’de Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c: XVII, sayı: 50, Temmuz 2001.
- SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- SÜSLÜ, Azmi v.d., *Armenian Massacres in Van, Bitlis, Muş and Kars Interview with Witnesses*, Ankara, 1999.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Ankara 1990.
- TORAMAN, Ömer, “Vilâyât-ı Şarkıyye Valilerinin Erzurum Kongresi Karşısında Tavrıları”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşundan Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Yay.Haz. Yavuz Aslan, Salim Gökçen, Ankara, 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, 1907.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.
- UMAR, Ömer Osman, “İngilizlerin Musul’da Özdemir, Şeyh Mahmut ve Aşiretlere Karşı Politikası”, *Askeri Tarih Bülteni*, yıl: 27, sayı: 52, Ankara, Şubat-2000.
- ÜNÜVAR, Veysel, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921)*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.
- VANER, Haydar, “Türkiye’de Nasturi Meselesi”, *Yeni Tarih Dünyası*, sayı: 16, C: 2, İstanbul, 1954.
- WILSON, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia: A Personal and Historical Record (1917-1920)*, c. II, Oxford University Press, London, 1931.

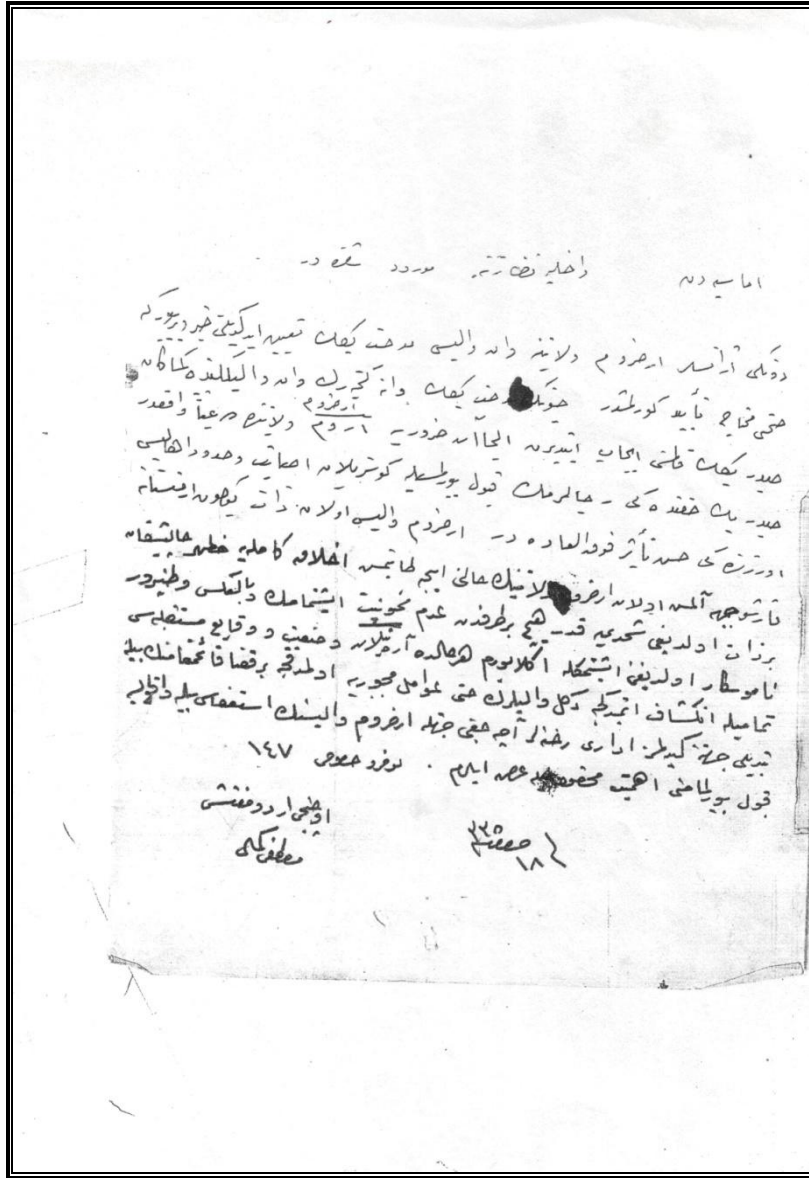
EKLER

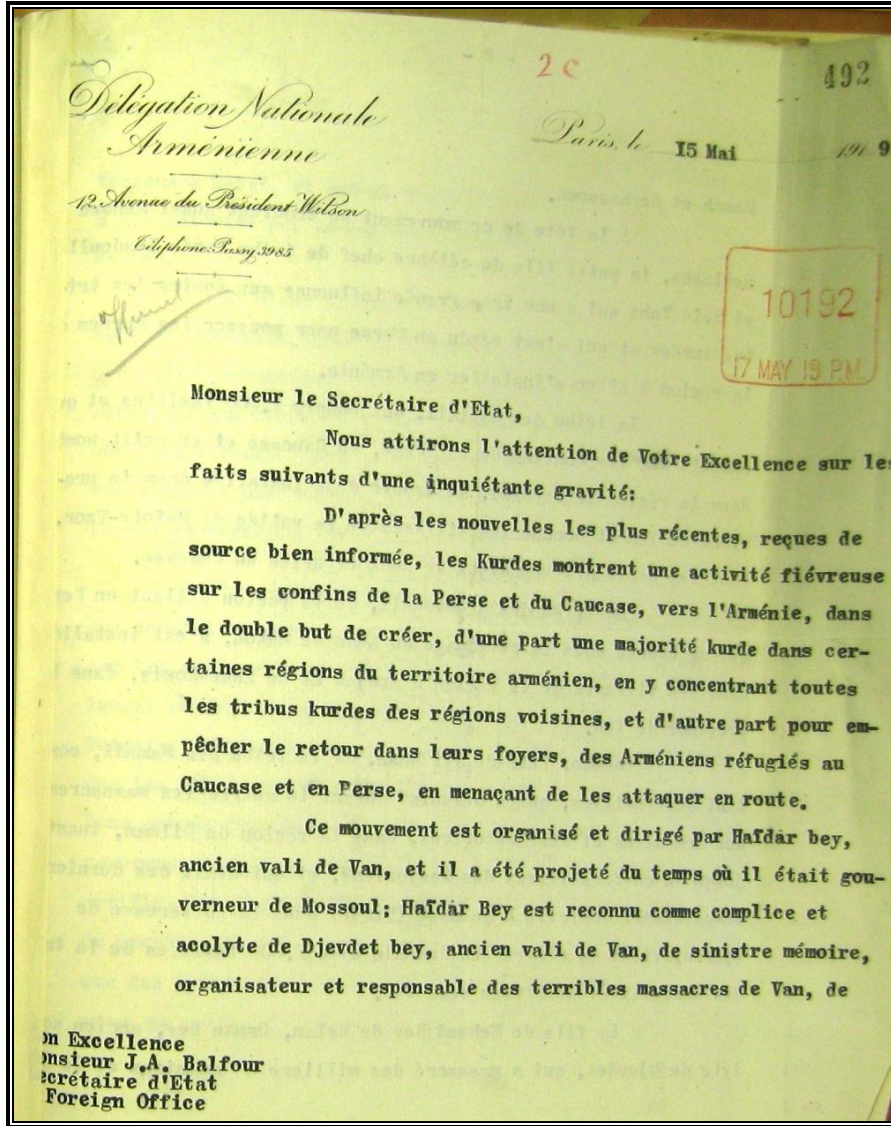
EK – 1: Haydar Bey (ATBD, sayı: 117, yıl: 2004, Genelkurmay Yayınları, Ankara).

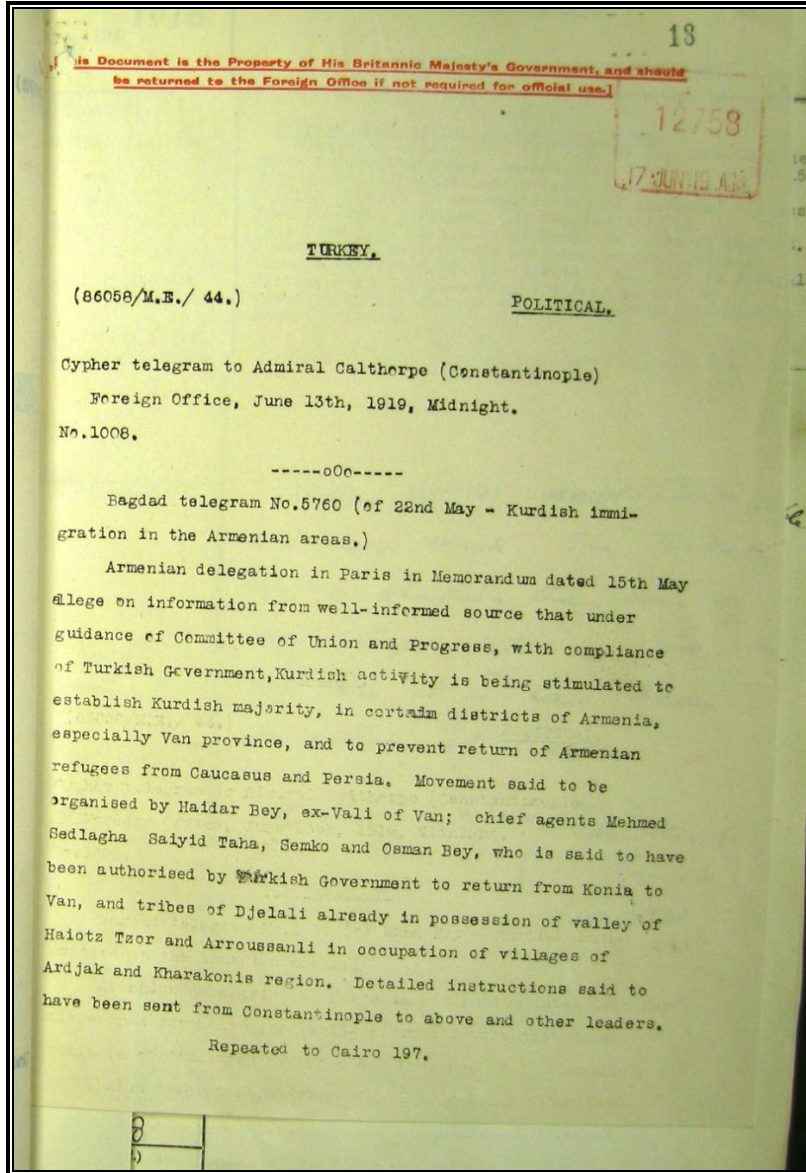
EK – 2: Haydar Bey'in Van Vilayeti'ne atanma kararı (BOA. MV. 249/ 50).

EK – 3: Haydar Bey'in Van Valiliği görevinden alınması üzerine, Van ve civarında kurulması düşünen bir Ermenistan, Kürdistan devletine engel olduğu için Haydar Bey'in görevde kalması gerektiğini belirten Mustafa Kemal Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf (BOA, BEO.VGG, 343451).

EK – 4: Ermeni Delegerinin Haydar Bey'i İngiliz Dışişleri Bakanı A.J. Balfour'a şikâyet etmeleri (NA, FO, 608/ 77, 342/1/1, BoghosNubar (DélégationNationaleArménienne) to J.A. Balfour - 15 Mayıs 1919).

EK – 5: İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a gönderdiği Haydar Bey'in faaliyetlerine ilişkin yazısı (NA, FO, 608/ 78, Foreign Office to Admiral Calthorpe (Constantinople) - 13 Haziran 1919).